

אפילו

היומן שכתבתי לפני כעשרים ושלוש שנים, עוסק בגרועה משלוש תקופות השפל של חיי. לכולן כמה מאפיינים זהים: הפרידה מבת הזוג, כתיבה ביוגרפית ושינוי כיוון. הראשון, בהיותי בן עשרים ושלוש, מעיתונות לאדריכלות. השני, בגיל חמישים, מאדריכלות מעשית להוראה. והשלישי, בלית ברירה, לאחר שמלאו לי שבעים שנה, לכתיבה על אמנות, אדריכלות ועיצוב אורבאני.

השנייה מבין השלוש רוויה בקדרות של סוף הדרך; של נפילה "מאיגרא רמא לבירא עמיקתא"*. האם הרגשתי כך בשעתו? איני בטוח, כי הייתי טרוד מדי: מחד, בצורך להשלים תכניות שכבר שולם עבורן ומאידך, אובדן כל שאר הפרויקטים שהוזמנו והיו אמורים להתממש במרוצת השנים הבאות. אירועים אלה התחברו בתודעתי עם "מלחמת יום כיפור" והמהפך הפוליטי שבא בעקבותיה. אבל אפשר שהמלחמה רק זירזה תהליכים שהיו קורים ממילא. בהמשך נוצר גם שבר ביני לנורה שבגללו החלטנו להיפרד לאחר שחינו יחד עשרים ושלוש שנים.

בשלב זה די אם אומר שלמעשה כמעט ונאלצנו להיפרד; כמעט, כי תמיד יש ברירה אבל זו לא נמצאה לנו: אני לא הייתי מוכן להתחייב לדבר שלא רציתי או הייתי מסוגל לקיים, בעוד שנורה לא יכלה לוותר עליו. הכוונה לדרישה של נורה עוד בשבועות הראשונים של תחילת דרכנו המשותפת לנאמנות מוחלטת – נושא שחזרה עליו מספר פעמים. תחילה נמנעתי מלהגיב, כי נאמרו ביחס לקרוביה ומכריהם בפאריז – על זוגות שקיימו קשרים אינטימיים מחוץ לנשואים ועם זאת לא התגרשו. בזמנו לא ידעתי את הסיבות לתופעה, אבל הנחתי, כי המדובר בשילוב של כמה גורמים "בורגניים" שבדיעבד אני לא מזלזל בהם, ביניהם הביטחון הכלכלי, נוחות השיגרה והצורך בריגושים חולפים שהפכו אף הם לא פעם לשיגרה. אני לעומת זאת לא דרשתי וגם לא הבטחתי דבר בודאי לא נאמנות מוחלטת עד המוות כדרך שבועת הנשואים הקתולית.

בהכירי את עצמי אפילו בצעירותי הרגשתי שהציפייה לאותה נאמנות היא מיטת סדום, כמו כל אידיאל שאינו מתחשב במציאות החיים. מכיוון שכבר הזכרתי את הטקס הקתולי אפשר שאותה מונוגמיה מוחלטת מקורה במונותיאזם הנוצרי: אל אחד, קיסר אחד, אימפריה אחת, אז למה לא אהבה אחת וכן זוג אחד? – תפיסה אוטופית שהביאה גורם נוסף למלחמות, הפעם על נושא הדת – גורם המלווה אותנו עד היום. אין להבין מכך שאני חושב, כי המונוגמיה אינה קיימת. אדרבא, אני עצמי חוויתי אותה בפרקי זמן ארוכים – כפי שקרה בפועל ולא כתפיסה מופשטת.

במרוצת השנים אמרתי לא פעם שאעשה ככל יכולתי שלא לפגוע בכבודה של נורה, במיוחד במדינה קטנה כישראל שבה הכול יודעים על הכול – עד שזוג מכרים, לכאורה חברים, מצאו לנכון לספר לה את אשר נודע להם עלי. אפשר שניסו בדרך זו לקרב אליהם את נורה, היות ושניהם היו, לדבריהם, מאוהבים בה. אבל התוצאה הייתה הפוכה, כי גרמה לקרע מידי, לא רק עם אותו זוג, אלא גם איתי. לכאורה יכולתי להכחיש ולומר שכל הסיפור בדוי והזוי – הכחשה שהייתה אולי מתקבלת, אבל בשלב זה הייתי בהרגשה של נתק מהדרך המשולבת שהלכתי בה עד כה: נורה, אדריכלות, משפחה ובית. עדיין לא ידעתי לאן אפנה ובודאי שלא הייתה לי כל כוונה או דחף ליצור מסגרת חדשה. עם זאת הופר איזון הזוגיות; תופעה הקיימת בפני עצמה, בשילוב עם או מעל ומעבר לנאמנות, לאהבה, לידידות ואפילו לשנאה – לא כל שכן לאחר שנים של חיים משותפים. אבל אלה הבחנות במבט לאחור שלי כמו של נורה כעבור מספר שנים שהגיעה, לדבריה, למסקנה שאין פסול ביחסים אינטימיים גם אם בן הזוג נשוי. איני בטוח ולא שאלתי למה סיפרה לי על כך – אולי בזכות הקשר שהשכילה לשמור בינינו, אלא שבשלב זה כבר אי אפשר היה להשיב את הנעשה, כי אני השתנתי כמו גם נסיבות חיי – נושא שאפרט בהמשך.

* מרום הגג לבור עמוק

כאשר נורה שאלה אותי באם יש אמת בדברים שסיפרו לה אותם מכרים לא רציתי להכחיש וגם לא להצטדק – רק שאלתי באם היא רוצה שאעזוב את הבית. נורה ענתה בחיוב ואני עברתי מיד לדירה ששימשה אותי כסדנת ציור. ימים ספורים לאחר מכן שכרתי דירה שנייה עבור המשרד. במקביל הסכמנו לקיים בוררות אצל שופט שהיה גם ידיד. בסופו של דבר סוכם שנורה תקבל את הבית וכל אשר בו ובמקביל תעביר לי את הכסף שקיבלה מאביה חודשים ספורים לפני כן. בכך אמור היה להתנתק הקשר בינינו. מכל מקום, הסכום שקיבלתי הספיק כדי לכסות את מחצית עלות* דירה קטנטונת (45 מ"ר), משנות ה-1950, ברחוב טגור פינת איינשטיין, שכללה חדר דוור, שני חדרי שינה זעירים, מהם אחד שימש לי לציור והשני לשינה וכמובן מטבח עם פינת אוכל ושירותים. את יתרת עלויות הדירה, כלי הבית והרהיטים – מקצתם עיצבתי בעצמי והם עדיין אצלי עד היום – ממנתי בהלוואה שקבלתי מהבנק. למען האמת החלטת הבורר התאימה לי, כי הבית לא נמכר אלא נשאר עד היום בידי הבנות כמעין עוגן משפחתי. אבל, בו זמנית כאילו פרעתי את חובי ושיחרר אותי מכל מחויבות כלכלית או מוסרית – במיוחד לאביה שמיהר לספר לכולם שבזכות החלטת הבורר הרוויח פי כמה יותר מאשר בכל עסקה אחרת שעשה בחייו. למרות האמור מסתבר שנורה סיפרה לבנות שבשעת הצורך יוכלו לקבל ממני עזרה כספית, כפי שקרה בפועל – לכאורה תמורת שטיח קיר או תמונה.

*

תפיסת העולם שלי על נושא הזוגיות מקורה בדיבורים ששמעתי בנעורי על נושא האהבה החופשית – אוטופיה חברתית המזוהה עם חוגי התרבות והאמנות לפחות מאז מחצית המאה ה-19. ידעתי כי ניסו לאמצה, תקופה קצרה, ברוסיה שלאחר המהפכה ובקיוצנים, בארץ, עד לתחילת שנות ה-1950 – תפיסה שחזרה והופיעה בכל ארצות המערב מאז פיתוח הגלולה נגד הריון בתחילת שנות ה-1960. בנוסף הושפעת מקריאת ספרים, במיוחד "האסורים" שתורגמו לעברית, כגון "חוג הסרטן" של הנרי מילר, "מאהבה של לידי צ'יטל" של ד"ה לורנס. במיוחד הושפעת מתקציר הדו"ח של ד"ר קינזי על המיניות, שבו גילה כי יחסים אינטימיים מחוץ לנשואים הם תופעה שכיחה.

בנעורי גם קלטתי לא מעט מההווי של הורי וחוג המכרים שלהם – רובם מתחום התרבות: על זוגות ושלשות, נשואים, גרושים ונשואים שניים ושלישים, על רווקים ורווקות; על הומוסקסואליות של גברים ונשים; על קנאה ואפילו על כמה ניסיונות לרצח. בכלל זה גם אני עצמי שחייתי בסבך היחסים בין הורי. החשד המתמיד של אימא באבא. החרדה שיעזוב אותה כשם שעזב את אשתו הראשונה אם יתפתה לקיים יחסים עם אחת התלמידות או המעריצות הרבות שלדעתה היו לו. לעומת זאת אבא טען שהיה תמיד נאמן לנשים שהיה נשוי להן – טענה שנשמעה לי בזמנו ריקה מתוכן. אבל כיום נראה לי שהתכוון להבחנה בין מיניות לנאמנות. תופעה שכיחה ולא רק בחוגי תרבות. אפשר כמובן שפרשנות זו היא הדרך שבה אני ולא הוא, ראיתי את הזוגיות.

באשר לחוויית המציאות, לא של אחרים אלא שלי, אותה למדתי רק במרוצת הזמן, כמו גם שאינה דומה בגיל עשרים, שלושים או ארבעים – לא כל שכן שבעים ושמנים ומי יודע מה הלאה? אם בכלל. בראש ובראשונה למדתי על מגבלות הקשר האינטימי, שמובנה בו מעין קוצב זמן. שבגללו הם מסתיימים ולא ניתן להאריך אותם או לחדשם. אפשר שהתופעה קיימת אצל אחרים, אבל לבטח אצלי. אני גיליתי אותה כאשר חזרתי לארץ ביחס לבנות שהייתי איתם בקשרים לפני נסיעתי. אמנם מדובר במקרים בודדים ובכולם ראוי היה לומר כבר לא בנות אלא נשים. בין אלה היו גם שבצעירותי הרגשתי כאילו הקשר בינינו לא יגמר לעולם. אותה תופעה עתידה לחזור על עצמה במרוצת השנים. עם זאת היה גם מפגש אחד שונה – מעין יוצא מן הכלל המעיד על הכלל – אולי מפני שבקשר הראשון התעקשה שלא לקיים יחסים אינטימיים; התעקשות שהייתה עדיין מקובלת בתחילת שנות ה-1950. כאשר נפגשנו שוב הקשר בינינו חודש לזמן

*הדירה הייתה זולה יחסית מכמה סיבות: האחת, בגלל היות הבית על מגרש בבעלות מנהל מרקקעי ישראל שגבה אחוזים הולכים וגדלים מכל קניה ומכירה. הסיבה השנייה, המרחק מלב העיר מחד, במושגי אותם ימים והעדר תחבורה ציבורית בשבתות וחגים מאידך. סיבה נוספת הייתה המשבר הכלכלי בעקבות מלחמת יום כיפור, שנמשך מספר שנים.

מה, אבל בהפסקות: כל פעם שפגשה גבר שנראה היה לה שהיחסים איתו יהפכו לזוגיות. לרוע מזלה הדבר לא קרה.

כל קשר הוא עולם בפני עצמו גופנית ונפשית, החל מפגישה מקרית צפויה או בלתי צפויה ועד לזוגיות ארוכת שנים. לאלה נוספות תופעות הקנאה והבגידה בין בני זוג נשואים – לו הדבר היה טבוע בנו האם לא היו מופיעות גם בקשרים שמחוץ לנשואים? אני על כל פנים, לא חוויתי אותן. אולי מדובר במוסכמה חברתית ולא בהכרח בתופעה מולדת – תוצאה של שטיפת מוח המצדיקה, לעתים, אלימות עד רצח. באשר לתופעת "האהבה האמיתית", שכה מרבים לדבר עליה, את זו, עלי להודות, חוויתי אבל רק פעם אחת בהיותי בן שנים-עשר – זיכרון מרגש המלווה אותי עד היום אלא שכבר תיארתי ואין צורך לחזור עליו.

השאלה העולה כאן היא האם הקשר עם נשים רווקות היה עשוי להיחפץ לנשואים או זוגיות מלאה, כלומר מגורים משותפים עם או בלי ילדים? העובדה שהדבר לא קרה אצלי ולידיעתי רק לעתים רחוקות אצל אחרים אינה מקרית. אחד הגורמים ששמעתי עליו הוא חוסר נכונות או יכולת ליתורים המאפיינת את הזוגיות והנישואים. אני מניח שהדבר נכון לגבי גברים ונשים כאחד. גורם אחר הוא הקשר עצמו שהוא יותר מרגש בין גברים נשואים לרווקות ולהפך אולי עד כדי התמכרות – בין השאר בגלל קוצר הזמן או העדר השגרה, אפילו אם הוא נמשך תקופה ארוכה – דבר הנכון לשני הצדדים במפגש. בניגוד לאמור קיימת מזה זמן מה תופעת הנשים החד הוריות כמו גם זוגות של גברים ונשים הומוסקסואלים המגדלים ילדים. במילים אחרות זוגיות לחוד והורות לחוד על אף שנדירים מאוד הגברים החד הוריים, שלא כתוצאה מאובדן בת זוג מסיבה כלשהי, וגם אז בדרך כלל רק זמנית.

יתכן שנשים, יודעות דבר על זוגיות שאני לא ידעתי, חוויה שאני לא חוויתי וזו הסיבה ששמרו על מרחק. החשש שבמוקדם או במאוחר, דבר שהייתי מגדיר אותו "עד כלות". ואז כיצד ניתן לחזור לשגרה? עם זאת אני מתקשה הגדיר את מהותו. אפשר שמדובר במגוון גורמים על אף שהתוצאה דומה – תופעה שהיא, אולי, ייחודית למין האנושי. לעת עתה יספיק אם אומר שאצל גברים היא אולי אופיינית לאותו "משבר גיל העמידה" שכבר הזכרתי – שלב ההגעה לנקודת השיא שממנה אפשר רק לרדת; החרדה מגלישה בלתי נמנעת לזקנה והצורך בשינוי שפירושו, לא פעם, קשר עם צעירים או צעירות. לעניין זה נוסף שינוי, לדעתי חשוב ביותר, שחל גופנית ונפשית, ככל שחולפות השנים: הבלות וכל הכרוך בכך אצל נשים אבל גם אצל גברים. כך למשל, בין השאר, יתר איזון עם הצד הנשי. כלומר קצת פחות הורמונים גבריים. מכאן, אולי, גם יתר רגישות ופתיחות?

לאורך חיי, בעיקר בצעירותי נמשכתי, התפתיתי או נסחפתי, לקשרים אינטימיים, מהם בלתי צפויים ולעתים גם בלתי רצויים – עוד תופעה שניסיתי לעמוד על גורמיה. לפעמים הרגשתי או אולי רק נדמה היה לי, כי אישה מנסה, בדרך זו או אחרת, להתקרב אלי. כך למשל בשעת ריקוד באירוע כלשהו. אבל כאשר נעניתי נתקלתי בדחייה. התנהגות שנראתה לי, במידה רבה, גחמנות. כיום נדמה לי, כי מדובר בשדר סמוי של האישה שהייתה באותה שעה, באותו רגע, לידי אלא ששדר זה לא היה מכוון אלי כי עם למישהו אחר באותו חדר. אפשרות זו עלתה בדעתי כאשר קראתי בספרה של אריקה יונג "פחד גבהים" (Fear of Flying) שגברים שמו לב אליה כאילו הייתה זוהרת כאשר הלכה ברחוב לאחר שקיימה יחסים אינטימיים.

על אותה תופעה, שמעתי מפי מכרה שלי: אם היה בחדר גבר שנמשכה אליו, לא פעם האיש שהיה לידה ניסה להתקרב אליה, על אף שלא אליו התכוונה. אני מניח שתופעת שדרים אלה ידועה למי שעוסק בנושא. לרוע המזל, לא לציבור הרחב – מקור לטעויות מביכות ולעתים אפילו טרגיות. במיוחד לאחר כוסית או שתיים או יותר, כאשר מערכת השליטה משתבשת במידה זו או אחרת.

לאחרונה שמעתי על מחקרים שעסקו בשאלה: האם אצל נשים, כמו אצל קופים – במיוחד שימפנזות – קיים שדר של ייחוס? מסתבר שיש הבדל משמעותי בין התשרים (טיפים) שמקבלות רקדניות ברים בימי המחזור (185 דולר) והביוץ, עשרה ימים לאחר מכן (325 דולר) והממוצע הרגיל (225 דולר). כך גם, במחקר אחר, התגובה למראה צילומי נשים במחזור (פחות מושכות) ובביוץ (60% יותר מושכות). אם נסתמך על מספרים* אלה, במיוחד לגבי רקדניות בברים, שהוא מתייחס במפורש לקשר בין גברים ונשים, נוכל, לדעתי, להבין במקצת את יחסי המינים. באשר לצילומים, לצערי איני זוכר אם נאמר שנשאלו רק גברים. גם לא את מספר הצופים ברקדניות או כיצד מגיבים מי שאינם מבקרים בברים עם רקדניות. בקיצור, חוסר מידע יותר כללי.

המסקנה שלי מהדברים שחוויתי, קראתי או שנאמרו לי היא שקיימים שדרים אצל המין האנושי כמו אצל השימפנזים אלא שהם עדינים לאין שיעור, למרות היותם קרובים לנו יותר מכל בעלי החיים; שדרים שהם למעשה סמויים לחלוטין וללא ספק שונים מתופעת העונה שיוחסה לנשים, כנראה מאז ביות בעלי החיים בתקופה הפרה-היסטורית. לעומת זאת נראה לי שאצל המין האנושי התפתחה מערכת שונה במקצת כמו בתחומים אחרים המייחדים את המין האנושי, כגון החיוד, הצחוק, הבכי, הדיבור, הדמיון ובעניין שלפנינו, היכולת של שני המינים לקיים יחסים מיניים בכל שעה ובכל יום ללא קשר עם ביוץ או מחזור. במילים אחרות אצל האישה התפתחה מערכת משיכה מקצתה סמויה ומקצתה גלויה ואילו אצל הגבר נוצר דחף מתמיד שהוא בו זמנית גם עצמאי וגם מונע על ידי שדרים אפילו אם הם מדומים כפי שמעידים מופעי פורנוגרפיה ורקדניות הברים.

באשר לשדרים גלויים התכוונתי בראש ובראשונה לחמשת החושים; לתגובה האנושית לריחות "טובים" או "נעימים": פרחים, עצים, בשמים ויש טענה שגם משיכה כלשהי לריחות הגוף. לעומת הדחייה מריחות "רעים". עם זאת, כידוע, עניין הריח, כמו גם הטעם, אינו אחיד. יותר ברור קיומם של שדרים בתחום השמיעה: הקולות שמשמיעים תינוקות עוד בטרם למדו לדבר ולא כל שכן הדיבור עצמו ואפילו טון הדיבור, הבכי, הצחוק והזמרה – כולם, אצל האדם, במידה רבה, גם עצמאיים וגם ברי שליטה. לאלה יש להוסיף את הנגינה תחום חדש יחסית שהומצא תרתי משמע על ידי האדם גם אם תחילתו בנקישות, כאלה המשמיעים בעלי חיים. באותו הקשר ראוי להזכיר את התנועה, והמחול, עם או בלי צלילים המעבירים אותנו לראיה ולהתקשרות חזותית.

התקשורת החזותית. תחילתה אצל רבים מבעלי החיים בסימור שיער ושאר מיני ניפוח הגוף כולל עמידה זקופה ומאיימת. אצל הקופים והאדם גם היכולת לעשות עוויות פנים ורק אצל האדם החיוד אם כי יש הטוענים שהוא קיים גם אצל בעלי חיים אחרים. מתופעות צנועות אלה מתחיל סיפורו של המין האנושי – החל מהקישוט עבור דרך האמנות, הכתב ועד ללבוש והיפוכו ההתערטלות. המגע הוא אולי האחרון והראשון מכל סוגי התקשורת. החל מהמגע עם האם בלידה, בלטיפה, בחיבוק ועד לדחיפה ולמכה. אבל ללא ספק המרכזי ביחסי המינים ולפיכך אינו זקוק להסברים להיפך, כל המוסיף גורע. באותו הקשר ברצוני להוסיף עוד אחת הפועלת, כנראה במרחקים קצרים, הכוונה להשפעה המרגיעה במגע בין חיה לחיה, בין אדם לאדם ואולי גם של בעלי חיים על בעליהם – על אף שאיני בטוח עם תופעה זו גם הוכחה סופית או עדיין בגדר השערה.

לעומת התקשורת הגלויה, המופעלת על ידי החושים, התקשורת הסמויה נשארת אפופה בסימני שאלה ובגדר השערה עמומה עד שבוחנים אותה לאור שתי תופעות הסימפתיה והאמפתיה*. תופעות המבוססות על יכולת הדמיון המאפיינת את המין האנושי, אריסטו (מאה 4 לפנה"ס) במאמרו על האמנות, מנסה לענות על השאלה מדוע אנו נהנים לצפות במופעים טרגיים או קומיים. לדעתו המדובר בקתארסיס (Catharsis) כלומר זיכוך או פורקן במשמעות אותה מילה

*סימפתיה (Sympathy) = הזדהות או אהדה.
אמפתיה (Empathy) = אהדה או הזדהות עמוקה.

כיום. אבל כאן אני מנסה להצביע על היבט אחר, דומה/שונה: עצם היכולת שלנו להזדהות עם הדמויות שעל הבמה או ברומן, עם המוזיקה או המחול – זאת למרות שברור לנו שהמדובר בשחקנים, בסיפורים, בגננים וברקדנים. במילים אחרות, הזדהות לא רק עם דבר אמיתי, כמו למשל היסחפות למעגל הרוקדים, אלא גם עם ה"כאילו", ההופך בדרך כלשהי לאמיתי.

טענתי היא שתקשורת זו קיימת ועיקרית, בין אם היא אמיתית או לא, ביחסי גברים ונשים. אפשר שכמו אצל רבים מבעלי החיים הנקבה היא המשדרת מיניות והזכרים הם הקולטים. תופעת קליטה זו היא אחת הסיבות שפורנוגרפיה וארוטיקה נצרכות, כנראה ברובן, על ידי גברים. אני מניח שיש עוד רגשות שהנשים משדרות, אם לא בלעדית, לפחות ביתר עוצמה, בין אלה אולי האמהות, הרוך, היציבות, לעומת תחומי רגש שהגברים משדרים, לעתים בהגזמה רבה. הכוונה לעצם גבריותם. כאן המקום להזכיר תופעות אחרות של ספק גלוי וספק סמוי, כגון המנהיגות ודרגה אחת מעליה הכריזמה (Charisma) – תכונה שהיוונים החשיבו אותה כמתת האלים, בעיקר לגברים, אבל ראוי להעמידה באותה שורה כמו "האהבה" שיכולה להיות גלויה, סמויה, גשמית, רוחנית ולשמה.

באחד הקטעים ציינתי כי קיים הבדל משמעותי ביחסים אינטימיים בכל גיל וגיל. לא דומים הראשונים בשלהי גיל העשרה למחצית שנות העשרים השלושים וכך הלאה. לדעתי, במבט לאחור, חלק לא מבוטל נובע מחוסר ידע. וזאת משום שאנו מצפים שהדברים יתגלו לנו מעליהם – בניגוד לכל שאר או ליתר דיוק כמעט כל שאר מעשינו: אין ספק שהאדם סקרן לדעת מה הן תכונותיו הטבעיות; כיצד היה מתנהג לו גידלה אותו אחת מחיות היער – כמו הזאבה שמצאה והניקה את האחים רמוס ורומולוס, מייסדי רומא. סיפורים דומים שרווחו במשך שנים באירופה מקורה, אולי, ביערות העד של הודו. מכל מקום אני בספק אם יש בהם אמת אלא אם כן המדובר אולי בפנטזיה למראה ילד בחברת כלב זאב. מה שאני מנסה לומר שאת האינטימיות ראוי היה ללמד וללמוד, כמו דיבור, בישול, ציד, מרעה, חקלאות ולא כל שכן תקשורת ואפילו תקשורת סמויה.

בצעירותי האינטימיות הייתה ברובה ספונטנית או לפחות כך נדמה היה לי. אפשר כמובן שנשים גילו זו לזו דבר או שניים במיוחד אלה העוסקות בכך כמקצוע. אבל, לא הייתה לכך משמעות רבה, כי בגלל להט הנעורים ספק אם הדבר היה משנה במשהו את אשר הרגשתי. מכל מקום, יום אחד, נפתח בפני שער אל עולם שלא הכרתי – החוויה שחזרה על עצמה שוב ושוב עם אותה בת זוג. האם היה זה מקרה? מעין חיבור כימי, כפי שאוהבים לומר. המדובר אולי בתופעה שהייתה בתחילתה ספונטנית אצל אותה אישה אלא שעם הזמן למדה לשלוט בה. אפשר שהתנסויות דומות/שונות היו ביסוד המיתוס היווני בעת העתיקה, שנשים נהנות פי כמה יותר מהגברים אלא שהדבר נשמר בסוד, עד שגילה אותו טירסיאס (Tiresias) כאשר נשאל על כך בעת ויכוח בין זאוס לאשתו הרה. טירסיאס עצמו נחשב לבר סמכא מכיוון שחי שבע שנים כאישה ואף נולדו לו צאצאים. בגלל גילוי הסוד הוכה בעיוורון אבל כפיצוי ניתנו לו כוח הנבואה וחיים ארוכים. מכל מקום, משעה שגילתה לי הדרך אל אותו שער לא היה לי קושי להגיע לשם. לדעתי, עם כל בת זוג אלא שלא כולן רצו בכך.

*

הנפילה שעליה כתבתי ביומן לא התרחשה בין יום אלא בהדרגה, שלבים שלבים, שנמשכו למעלה משבע שנים, בין מלחמת יום כיפור, באוקטובר 1973, לקיץ של שנת 1981, כאשר מצאתי דרך חדשה – עדיין בתחום האדריכלות – מענה לדחף העשייה שבלעדיו אני מרגיש כאילו בחלל ריק שבו הזמן עומד מלכת: הכוונה להקמת "סדנא – מכללה לעיצוב ואדריכלות"; מוסד שעמדתו בראשו, עד שנסגר כעבור עשרים ואחת שנים, בנסיבות שכבר פרטתי בפרק נפרד. במהלך השנים עד להקמת המכללה עשיתי שלושה ניסיונות על מנת להתגבר על תחושת הריק שהלכה והתגברה. שני הראשונים הקבילו להשלמת

התכניות, שכבר היו בשלבי בניה, כמו גם ההבטחות להזמנות נוספות שנעלמו כלעומת שבאו. הניסיון הראשון היה הוצאה לאור של כתב עת בשם "לחיות בעיר", השני החזרה לציור והשלישי, אולי הנאש מכולם, כתיבת היומן – ניסיונות שכבר פרטתי בפרקים קודמים ואין צורך לשוב אליהם למעט כמה הערות העולות במחשבה שנייה.

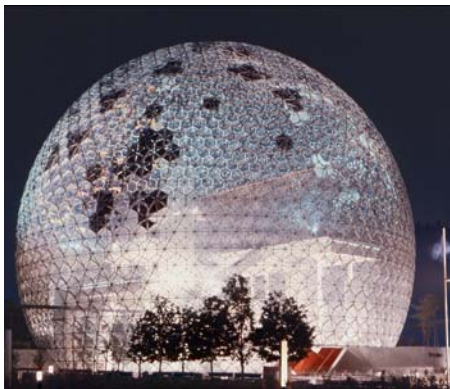
כתב העת, הסתבר, הקדים במקצת את זמנו מבחינת המונדעות לאיכות הסביבה העירונית. לפיכך לא יכול היה להמשיך באותה מתכונת אלא אם היה הופך לשבועון שעיקרו לוח אירועי תרבות ופנאי. לשם כך הייתי נאלץ להקדיש לו את כל זמני דבר שלא הייתי מוכן לעשות, כי עדיין קיוויתי שתתממש אחת מהזמנות התכנון או שאצליח להפעיל פרויקט חדש, כגון מרכז קניות בין-עירוני, שכבר קיבל את ברכתם של אותם בעלי ההון שהיו אמורים להקים את נמל יפו. הציור היה לכאורה הקרוב ביותר – כמעט חלק ממני. הדרך שבחנתי במקביל לתקופת ההתמחות בארה"ב. אבל כמו בפעם הקודמת בהסתייגות מסוימת בגין היותו, עבורי, עיסוק פרטי, כמו בכתיבת יומן אבל ללא מילים; שיח אילם עם עצמי שבו העיניים עצומות למחצה והיד נעה כמעט מעצמה בזרימה של רגשות ומראות.

*

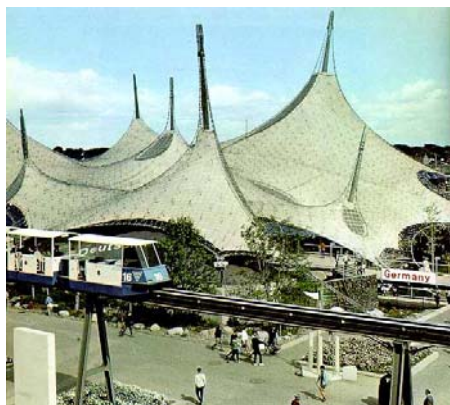
יש כנראה אמת רבה באמירה, כי משברים הם הצטברות של אירועים גם אם מצביעים על אחד שהוא לכאורה "הקש ששבר את גב הגמל". כך תוצאות "מלחמת יום כיפור". אלא שכאן איני מתכוון לצד הגלוי שכבר תיארתי - העלמם של כל הפרויקטים שעסקתי בהם - אלא לפן האישי שהוא כמו צדו האפל של הירח: גלוי לעין אבל אינו נראה. כבר נאמר שהכול זורם ולכן אי אפשר לקבוע את תחילתו או סופו של אירוע, כי תמיד יש גורם הקודם לו ואחר הבא אחריו. עם זאת איני יכול שלא לשאול את עצמי – אפילו אם אין לכך תשובה – מתי התחלתי להרגיש בקורי השיגרה? אולי זמן רב לפני כן אלא שאז היו לי רצונות, שאיפות ותקוות יותר חשובות, עד שהתעוררתי, כמו מתרדמות, בשלהי הקיץ של 1972 והחלטתי לעשות דבר: לצאת ולו לתקופה קצרה מחוץ למסגרת המשפחתית, לראשונה מזה כעשרים שנה. במילים אחרות חופשה – נוהג שהיה מקובל ומומלץ ויש אומרים אפילו נדרש על ידי בתי הבראה מסוימים בארץ ובעולם.

אפשר שהצלצול שהעיר אותי היה ההחלטה של נורה להיענות להצעה להנחות סדנת ציור במכללת שנקר; הצעה שראתה בה הזדמנות למידה של עצמאות כלכלית בעוד שאני סברתי שתהיה זאת שגיאה: השקעה גדולה מדי של אנרגיה וכפועל יוצא, ויתור על התקווה להצליח כאמנית בזכות יצירותיה; למרות המאמץ וההוצאות, גם בטרם הרווחתי פרוטה, כאשר הגענו לארץ: עוזרת ניקיון ליום שלם ומטפלת לילדות. בדים, צבעים, מסגרות וכל שאר הנדרש לציור ולתערוכות, כולל, כמעט תמיד, פינה או חדר עבודה, אפילו אם הדבר חייב אותי לשכור משרד מחוץ לבית, לתקופה של למעלה משנתיים (5-1962) כאשר נולדה מירי, בתנו השנייה. יתר על כן, ההחלטה של נורה התפרשה אצלי גם כרצון לשחרר מעט את הקשר בינינו. לצאת מהבית שבו שהינו יחד כמעט כל הזמן; שבו היו המשרד שלי והסטודיו שלה – בנוסף לחופשות המשותפות עם כל המשפחה ופעמיים רק שנינו: בשנת 1959 במסע למקסיקו ובשנת 1969 במסע במכונית מפינלנד לפאריז – מסע לעתים מעייף מאוד, כי נהגתי כל הדרך מאחר ונורה, למרות שהיה לה רישיון, פחדה, כל חייה, להחזיק בהגה.

במרוצת השנים הצטברו עוד ועוד "צלצולים" שגרמו לי לעגמת נפש, לא כולם באשמת נורה אבל ספק אם היו קורים ללא הסכמתה. בין אלה ארגזי צעצועים ובגדים, שהוריה נהגו להביא לילדות כל שנה ולעתים אף יותר. לכאורה מתנה יפה, אבל לטעמי עם מסר שלילי כפול: האחד, של ראוותנות לשמה מכיוון שלא חסר להם דבר; השני חתרני, כי היה בו יותר מרמז על כך שארנסט מרוויח יותר ממני ולכן יכול להרשות לעצמו לבזבז כאוות נפשו. בהמשך, במפורש שלא

באקמיסטר פולר. הביתן האמריקאי. אקספו 67, מונטריאול.

פריי אוטו. הביתן הגרמני, אקספו 67, מונטריאול.

משה ספדי. "הביטאט", אקספו 67, מונטריאול.

אקספו 67. הביתן הציכי.

בהסכמתי, ארנסט הפקיד על שמן של הבנות סכום של כמה אלפי דולרים שיכלו לעשות בו כרצון בהגיען לבגרות.

לשמחתי הבנות החליטו להשתמש בכסף לתשלום שכר הלימוד אבל לצערי לא בארץ אלא בארה"ב – החלטה שגרמה לנתק בינינו שנמשך כל תקופת הלימודים בגלל עלויות הנסיעה. יתר על כן הסכום הספיק רק לשלוש מתוך ארבע השנים שנדרשו שם להשלמת התואר, שהתמחו בו: האחת עיצוב והשנייה ציור. כאן לעומת זאת יכלו ללמוד כמעט חנים בזכות מעמדה של נורה כמנחה בכירה במכללת שנקר. לפיכך, לדעתי, היה ראוי להשתמש באותו כסף להשלמת התואר השני שאורכו שנתיים בחו"ל – מסלול שהיה משפר את מעמדן מבחינות רבות, במיוחד בתחום ההוראה, כפי שעתידה לעשות בתי השנייה מירי. "הצלצול" האחרון, הגרוע מכל, היה כאשר נורה עצמה קיבלה מאביה סכום גדול פי כמה, שהועבר אלי כשנפרדנו ואשר לדבריה היה כולו שלה ולכן היא מתכוונת לרכוש בו לעצמה סטודיו מחוץ לבית. האומנם כולו היה שלה לאחר כעשרים ושלוש שנים של חיים שבהם הכול היה משותף.

*

עד לשנת 1971 הצטרפתי במידת האפשר לחופשות השנתיות של נורה והבנות. בשנים הראשונות לאחר שובנו לארץ נהגנו לנסוע לבית בצפת (היום מוזיאון פרנל) עד שאבא ביקש שנפסיק לבוא לשם, כי שנינו ציירים ולכן, לטענתו, נוכחותנו מבלבלת את לקוחותיו. לאחר מכן נורה נסעה מספר פעמים עם הבנות להוריה בניו-יורק או ביחד איתם למקומות שונים בעולם – מסעות שמדי פעם גם אני הצטרפתי אליהם. מאלה זכורים לי שלושה, אחד, בתחילת הקיץ של שנת 1967, ליריד הבין לאומי במונטריאול. השני, כעבור שנה, שוב בתחילת הקיץ, לאיסטנבול, אתונה והאיים (מיקונוס, פטמוס, כרתים, רודוס וחורבות אפסוס). השלישי, באותה שנה, כלומר 1968 אבל בסוף הקיץ, הפלגה לאורך חופי נורבגיה עד לחוג הקוטב הצפוני.

המכנה המשותף במסעות אלה היה לחץ הזמן. זאת משום שגם אני וגם ארנסט, אביה של נורה, מיהרנו לחזור לעבודה. מצה, אמה של נורה, עזרה בשמירה על שתי הבנות, שהיו עדיין ילדות ולפיכך די חסרות סבלנות. לדעתי גם היה מיותר לקחת אותן למסעות שספק אם הן זוכרות מהם דבר – למעט בלוי משפחתי שניתן היה לערוך בצורה מעייפת פחות ובמקומות מתאימים יותר. למעשה, מי שקבע את התוואי היה ארנסט, שניסה, כנראה, לבדוק מסלולי תיירות, מהם חדשים ומהם שהיו ונשכחו, בשילוב עם בילוי משפחתי, כלומר בעלות מינימאלית וברוב המקרים, גם חנים.

את הנסיעה למונטריאול עשינו ברכבת לילה – זכר לימים עברו, אלא שבארה"ב היו אלה קרונות ישנים שטלטלו אותנו כהוגן. כפיצוי הזמין ארוחה ביריד במסעדה צ'כית-אוסטרית, שבה המנה העיקרית הייתה הקינוח: בצקיות ממולאות שזיפים קטנים וחמצמצים, ברוטב חמאה וסוכר (Zwetschge Knidel). ללא ספק מעדן. למעשה הזמנה לארוחה הייתה תמיד הפיתרון של ארנסט לחילוקי דעות ושאר אי נעימויות או כפי שציטט בחתונה שלי עם נורה לכאורה את הצרפתים: "איבדנו את המלחמה אבל לא את התיאבון". מכל מקום, בזמנו הרבה יותר חשוב מבחינתי היה היריד עצמו שכלל כמה בנינים ייחודיים, כגון פרויקט המגורים ("הביטאט") של משה ספדי; הביתן הגרמני, בצורת אהל, של פריי אוטו (Otto); הביתן האמריקאי, בצורת כדור, של באקמיסטר פולר (Fuller) ועוד כמה תצוגות מרגשות, ביניהן הביתן הציכי שבו הופיעו שחקני תיאטרון על רקע מסך שעליו הוקרן סרט באותו נושא: התרחשות לאורך רחוב עירוני. באותו ביתן, אבל באולם אחר, הוקרנו שקופיות על מסכים שנעו מעלה, מטה, קדימה ואחורה.

הביקור באיסטנבול, בשנת 1968, עיקרו מבחינתי היה ההכרות הבלתי אמצעית עם כנסיית האגיה סופיה, המסגד הכחול, אבל גם, ללא ספק, הבזאר ויופייה של העיר, במיוחד הנוף מחלון מלון "הילטון" שתוכנן כ-15 שנה קודם לכן על ידי האדריכל גורדון

בונשפט (Bunshaft) – מלון עם אולם כניסה מרהיב וכמה מאפיינים ייחודיים ששילבו, כמו העיר עצמה, בין מערב למזרח, כך למשל: גינה בסגנון 'טורקי', שעוצבה על ידי הגנן הלאומי* – איש חסותו של 'אתא טורקי', מייסד הרפובליקה, ובנוסף באותו מלון מספר מסעדות 'טורקיות', מהמטבחים הייחודיים הטובים בעולם – נושא שעמד, כאמור, תמיד במרכז התעניינותו של ארנסט, שאפילו הצליח למצוא עוד מסעדה, שאת שמה זכר כנראה, מהימים שהחל את דרכו כסוכן נסיעות.

* על פועלו של הגנן הטורקי כבר שמעתי מפי אברהם קרוון, הגנן של תל-אביב, שפגש אותו, כנראה, בשנות ה-1950. ההתעניינות של קרוון נבעה מהשאיפה המשותפת של שניהם ליצור שפה לאומית המושתתת על כמה מאפיינים ייחודיים. בין אלה, אצל הטורקי, גידול שיחים לגובה של עץ, כך למשל: ורדים, היביסקוס ואולי היותר משעשעת הייתה, באולם הכניסה של הילטון, צמחי פילאדנדרוס שגודלו קבוצות קבוצות בעצצים ענקיים, כל צמח בגובה שונה, כך שיחד התנשאו לכל גובה האולם. אבל בביקור השני, כעבור כ-15 שנה, תקרת האולם הונמכה ורוב הצמחייה הייחודית נעלמה. מכל מקום, דרכו של קרוון הייתה שונה. יותר ארץ ישראלית – נושא שכבר דנתי בו בהקשר של הגן ביפו העתיקה.

המרינה של פיראוס.

מסעדה במרינה של פיראוס.

פטה ופירות ים ברוטב עגבניות.

המסע בשנת 1968 הקביל לתחילת תכנון בנין ישיבת הכותל בירושלים, תקופה שבה התלבטתי בשאלת עיצוב החלל הפנימי של האולם הראשי. במילים אחרות, ההבדל בין בית כנסת, כנסיה ומסגד, בנוסף לשאלת יחודו כבנין העומד מול הר הבית – נושא שכבר דנתי בו בנפרד. ככל הזכור לי מצאתי את ההבדל בפרט אחד עיקרי: הגלריה (יציג) מחד והעדרה מאידך; הבדל שהוא בעיני רב משמעות, עד כדי כך, שבכנסיות הגותיות המשיכו לבנות אותן, למרות שלעתים הן כל כך צרות שאי אפשר לעמוד שם, כלומר מעין קישוט בלבד. הסיבה לכך היא, אולי, שהגלריה יוצרת בעיני רוחנו חלל דינמי, בזכות התחושה שיש למעלה אנשים גם אם אינם שם. לעומת העדר הגלריה במסגד ולפיכך החלל נשאר סטאטי – אולי ביטוי יותר חד משמעי למונותיאזם. מהמסעות האחרים, כלומר יוון והאיים ונורבגיה לא נשאר הרבה פרט למראות ואירועים שצוברים, כמו חפצים קטנים שונים ומשונים, בקופסאות ומחביאים עמוק עמוק בתאי הזיכרון. בין אלה באתונה, מוזיאון בנאקי (Bnaki) המציג ערב רב של חפצים בבית פרטי שהפך למוזיאון; ממדי הענק של עמודי הפארטון המתנשאים כמעט לכל גובה הבניין (14 מ') ומגמדים את מי שמתקרב אליהם. ארנסט, כצפוי, מצא מסעדה באתונה – למעשה על מזח נמל השיט של פיראוס – שבה הגישו מנה גדולה של דגים ופירות-ים עם גבינת צאן ורסק עגבניות שהוקפצו במגש גדול ליד השולחנות.

מהולנד זכור לי המראה המוזר של ספינה קטנה השטה על פני גשר מעל לכביש (למעשה אקוודוקט). ההפתעה בנורבגיה כאשר הזמנתי סטייק לווייתן, כי שכחתי שאין הוא דג, אלא יונק, כלומר שומן, בשר ודם, אבל בטעם דוחה של שמן דגים – אותו שמן שהיו נותנים לילדים כתרופת חיסון עד שגילו שבארץ השמש עושה את אותה פעולה. עוד זיכרון דוחה מההפלגות היו נערי מלחים שהציקו לילדות. אבל ארנסט, משום מה, סרב להתלונן בטענה שהדבר רק יחמיר את המצב. בסופו של דבר הפרשה הסתיימה כאשר נורה ואני פנינו ישירות לרב חובל. מכל אלה למדתי כמה דברים: האחד, שאיני תייר במובן הרגיל של המילה, כלומר צרכן של מראות. השני, להימנע, ככל האפשר, ממסעות משפחתיים.

מראות איסטנבול, יוון והאיים מתערבבים עם מסע שני שערכת כמעט באותו תוואי (סנטוריי, כרתים, מיקונס, אפסוס ורודוס) כעבור למעלה מעשר שנים – מסע שהיה שונה מהותית, הן מפני שהיה די והותר זמן והן מפני שבשלב זה כבר התחלתי להרצות על תולדות האמנות והאדריכלות. לפתע הכול היה שונה, כי טרחתי למצוא עוד ועוד בנינים שעד אז אפילו לא ידעתי על קיומם, כך למשל באיסטנבול, את ארמון "טופ-קאפי" (Topkapi Sarayı) עם תצוגה של מאות צלחות חרסינה ירוקה שיובאו מסין בדרך המשי; את המוזיאון הארכיאולוגי עם הסרקופג לזכרו אלכסנדר מוקדון, אבל במיוחד את שלוש הכנסיות הביזנטיות: ס' אירנה (S. Eirene), העומדת ריקה לחלוטין; ס' סרגיוס ובככוס (S.S. Sergius & Bacchus) (היום מסגד האגיה סופיה הקטנה) שנבנתה כנראה על ידי הקיסר יוסטיניאנוס עצמו כשנה שנותיים לפני האגיה סופיה; כנסית קורה (Chora), היום מוזיאון עם הפסיפסים המדהימים שבחלקם נוספו במאה ה-14, כמאה שנה לפני שהעיר נכבשה על ידי הטורקים – בנאי המסגדים עם הצריחים הדקיקים ביניהם הסולמניה – ללא ספק גולת הכותרת בעבודתו של סינאן (Sinan) האדריכל של הסולטן סולימן המפואר (מאה 17), שעד אז לא ידעתי על קיומו.

במסע השני לאתונה גיליתי, כמו באיסטנבול, "אוצרות" שלא ראיתי בראשון, בין אלה מקדש המכונה "תיזאון" בסגנון דורי, כמו הפארטנון, אבל קטן ממנו (6 עמודי חזית) שנבנה והושלם זמן קצר לפניו (449 לפנה"ס) בסמוך לאגורה – בנין שהוא גם השמור ביותר מהתקופה הקלסית, כי שימש ככנסייה עד למאה ה-20. הסברה היא שבמקור היה מקדש לאל הפסטוס (Hephaestus) הממונה על חרשי הברזל ומשכנו בהר הגעש. בנוסף גם את המוזיאונים לארכיאולוגיה עם ציורי הקיר שהובאו לכאן מהאי סנטוריני (תֶּרֶה), וכמה פסלי נחושת כגון זאוס מטיל ברק, סוס דוהר ועליו ילד ופסל שיש של נימפה דוחה את חיזורו של סטיר. בדלפי את הרכב ואת הספינקס מסיפורו של אדיפוס. ובשניהם עוד אין ספור שברי פסלים, פסלונים, מטבעות וחפצים קטנים שהיו מביאים כמנחה למקדשים.

בהזדמנות זו ברצוני להעלות הבחנה ביחס לאקרופוליס באתונה שמשום מה נעלמה מעיניהם של מי שכתבו עליה או אולי כבר נכתבה ואני הוא זה שהחמיץ אותה. הכוונה לבנין "השער" (Propylea) שהוא אולי הראשון שאינו מקדש, קבר או אנדרטה – סוג של בניה לשמה; חזית ללא בנין, תופעה העתידה להופיע שוב ושוב מכאן ואילך. כך למשל הסטואות בערים ההלניסטיות; גב הבמה בתיאטראות ולעתים כחזית נפרדת מהבניין העומד או שעמד מאחור בדומה לספריית צ'לזוס באפסוס* (טורקיה), תופעה שתשוב ותופיע בתקופת הרנסנס. אפשר שמקור הרעיון בפרס שבה החלה, לדעתי, בנית ארמונות המלכים דוגמת פרספוליס, אבל ידוע שגם שם פעלו אמנים יוונים מהם אולי שהגו את הרעיון.

ספריית צ'לזוס (Celsus) באפסוס. נבנתה בין השנים 110 עד 135 על ידי הקונסול יוליוס אקילה (Aquila) כמצבת קבר לזכרו של אביו צלזוס פולקאנוס (Polemaeanus) מי שהיה מושל המושבות הרומיות באסיה. צלזוס עצמו נקבר בכוך הימני של הקיר האחורי. חלק מהספרייה עצמה עלתה באש כעבור זמן והבניין כולו נזנח בשנת 400, אבל נשאר עומד בחלקו עד למאה ה-10 כאשר קרס ברעידת אדמה. החזית שוקמה על ידי פ' הובר בשנים 1970-78.

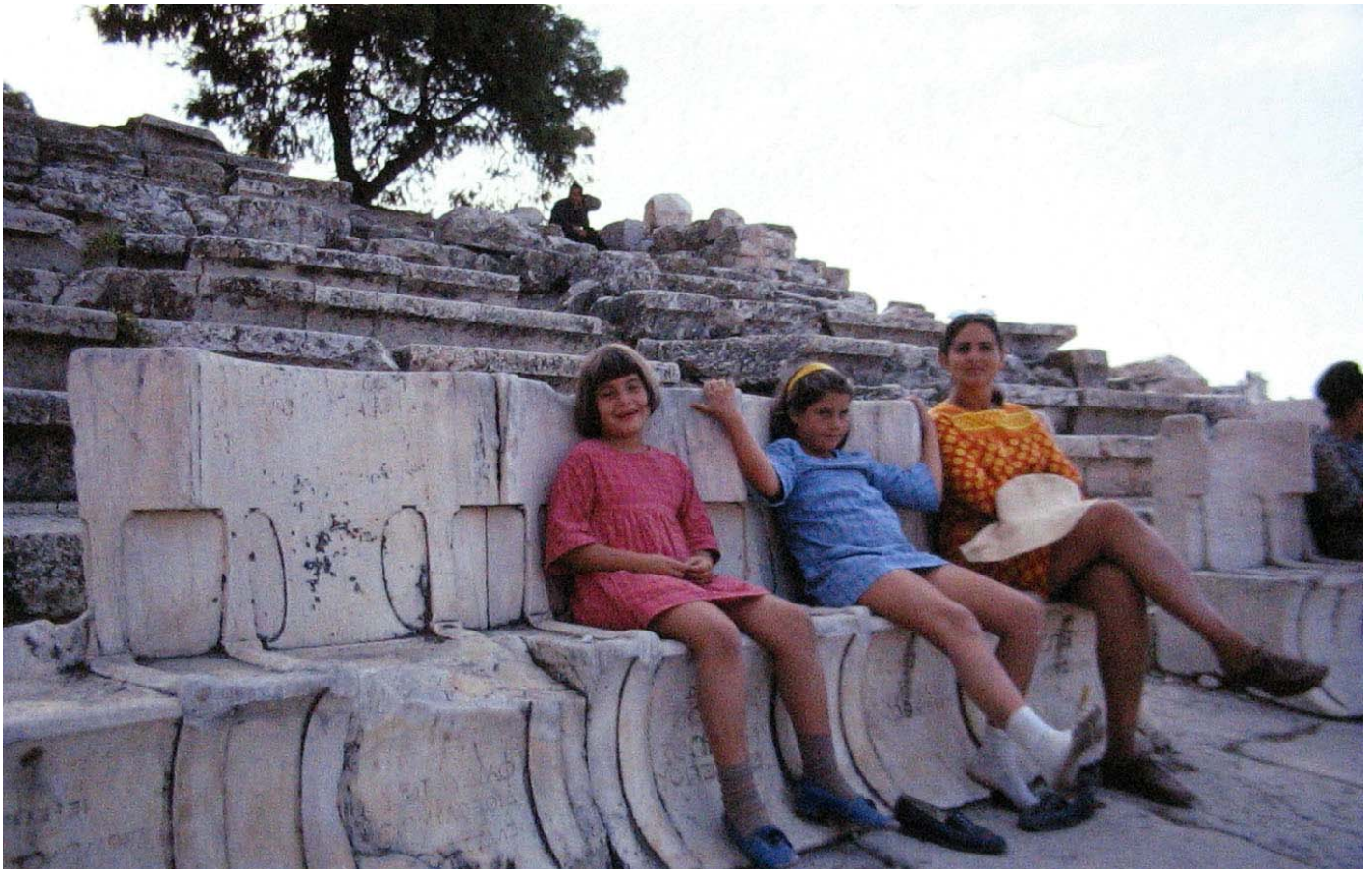

הוסיס לוקאס, בדרך מאתונה לדלפי

המשפחה עולה לאנייה "א"ק רומנטיקה", מימין לשמאל: ארנסט, מצה, תמי, נורה ומירי.

הבנות בתיאטרון באפסוס (טורקיה), מימין לשמאל: נורה, תמי ומירי.

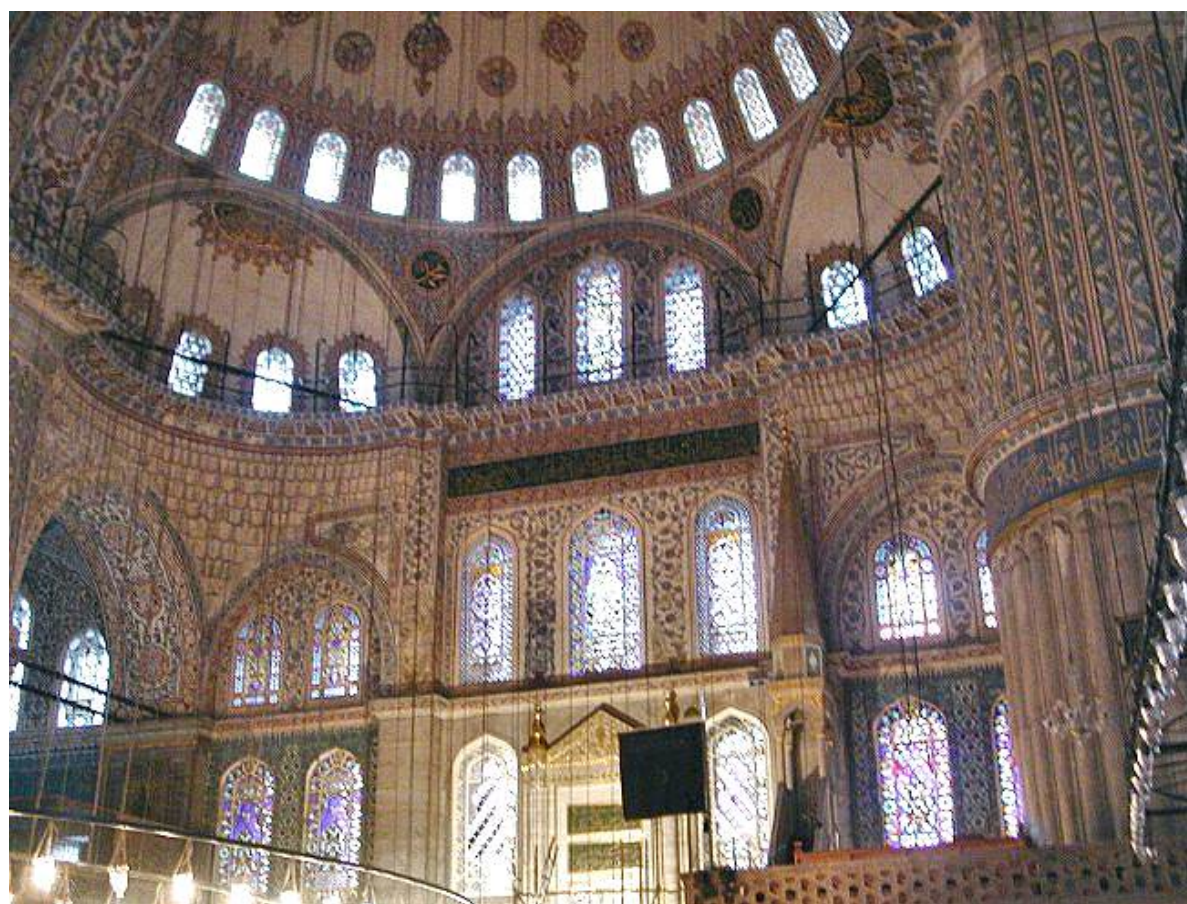
פאטמוס

מיקונוס

הגיה סופיה, איסטנבול, טורקיה

המסגד הכחול, איסטנבול, טורקיה.

ס"ס סרגיוס בככוס- פנים

כנסית "קורה" - פנים.

כנסית "קורה"- תחית לזרוסעל ידי ישו - פסיפס

מתחם ארמון טופקאפי, איסטנבול, טורקיה.

סרקופג לזכר אלכסנדר מוקדון.

שיחזור העמוד מדלפי,
איסטנבול

שרידי העמוד מדלפי, איסטנבול

מקדש הפסטוס הקרוי "תיזיאון", אתונה, יוון.

מקדש הפרתנון, אתונה, יוון.

פרופילאה השער לאקרופוליס, אתונה, יוון.

גֶ'רֶשׁ בעבר הירדן. מאה שנייה לספירה.

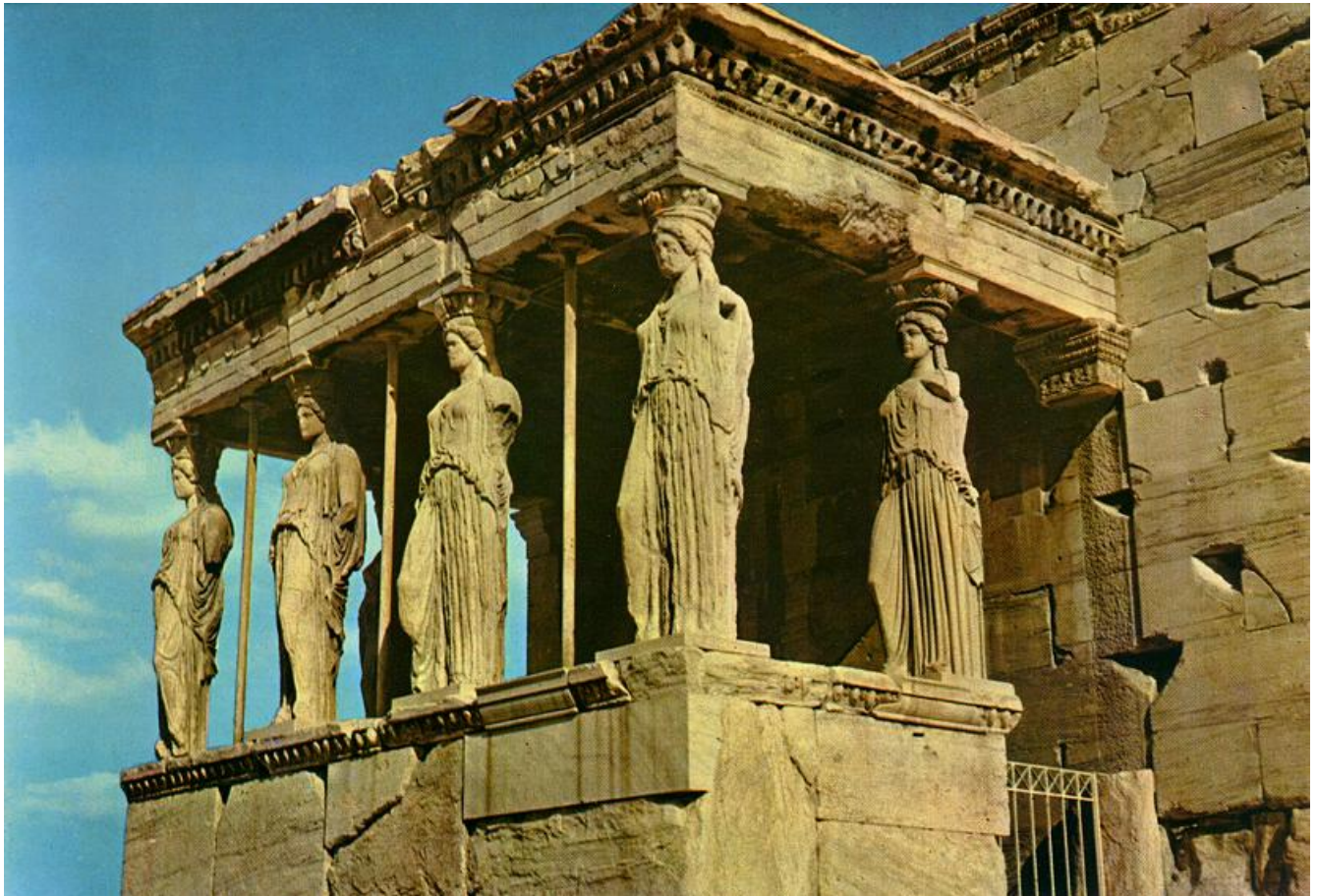
ספריית צלוס באפסוס, טורקיה.

תיאטרון רומאי במרידה, ספרד.

מקדש ארכתיאום, אקרופוליס, אתונה.

"קריאטידות" במרפסת מקדש ארכתיאום, אקרופוליס, אתונה.

נער על סוס - מוזיאון לארכיאולוגיה, אתונה (הרכב והסוס נמצאו בנפרד וחוברו לצורך התצוגה)

דמות האל זאוס או פוסידון - מוזיאון לארכיאולוגיה, אתונה

פוסידון – מוזיאון לארכיאולוגיה, אתונה.

סטיר ונימפה - מוזיאון לארכיאולוגיה, אתונה.

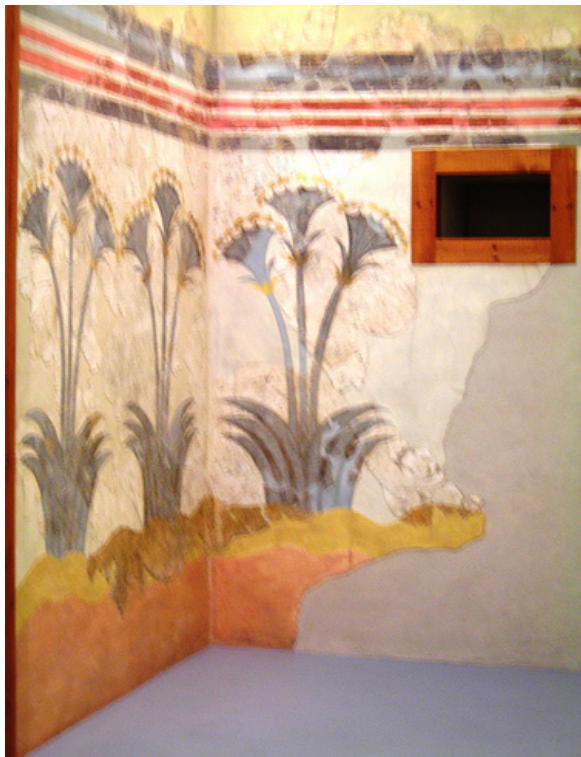
"הרכב מדלפי" - - מוזיאון לארכיאולוגיה, דלפי.

"ספינקס" - - מוזיאון לארכיאולוגיה, דלפי.

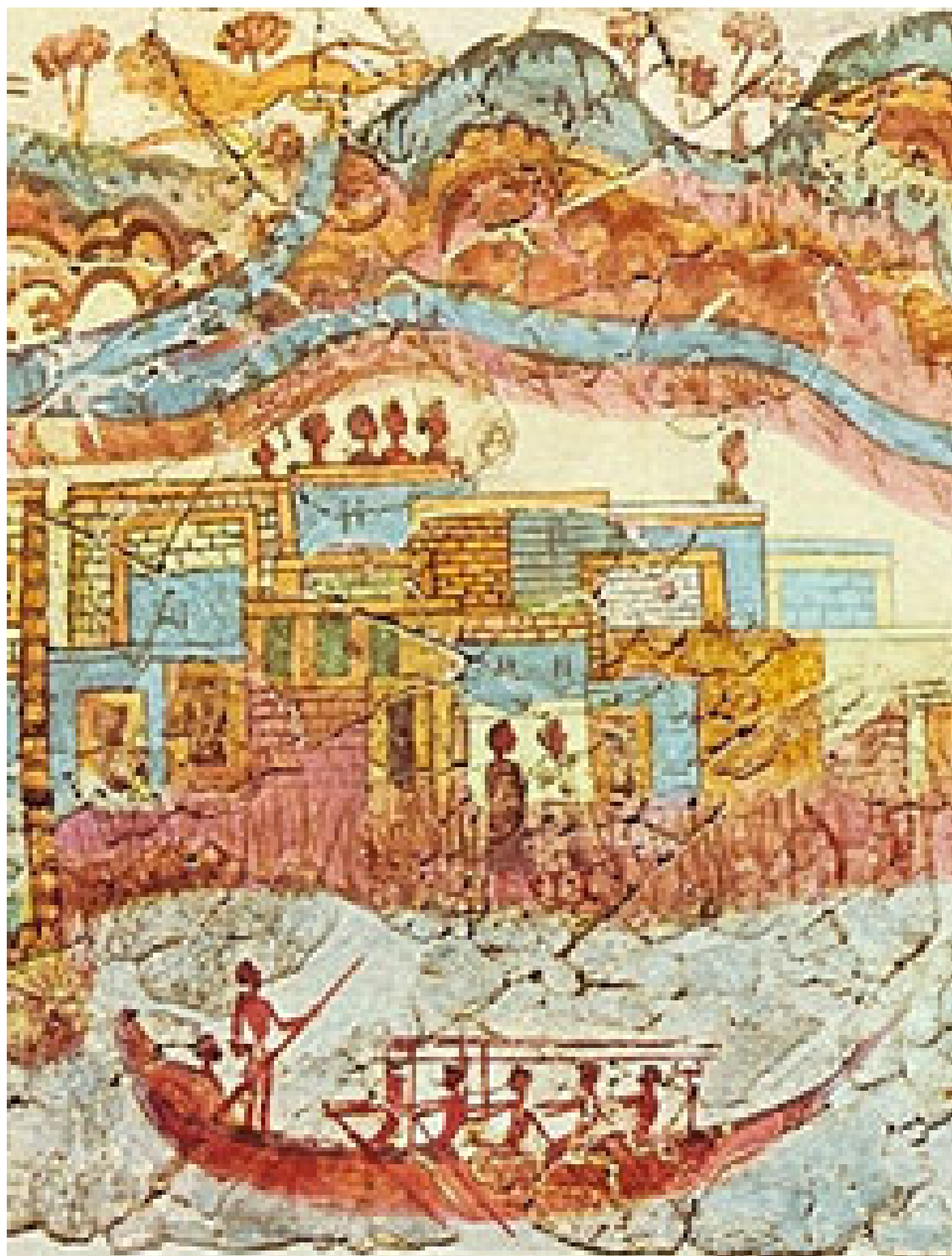
התרבות המינואית בקנוסוס, כרתים.

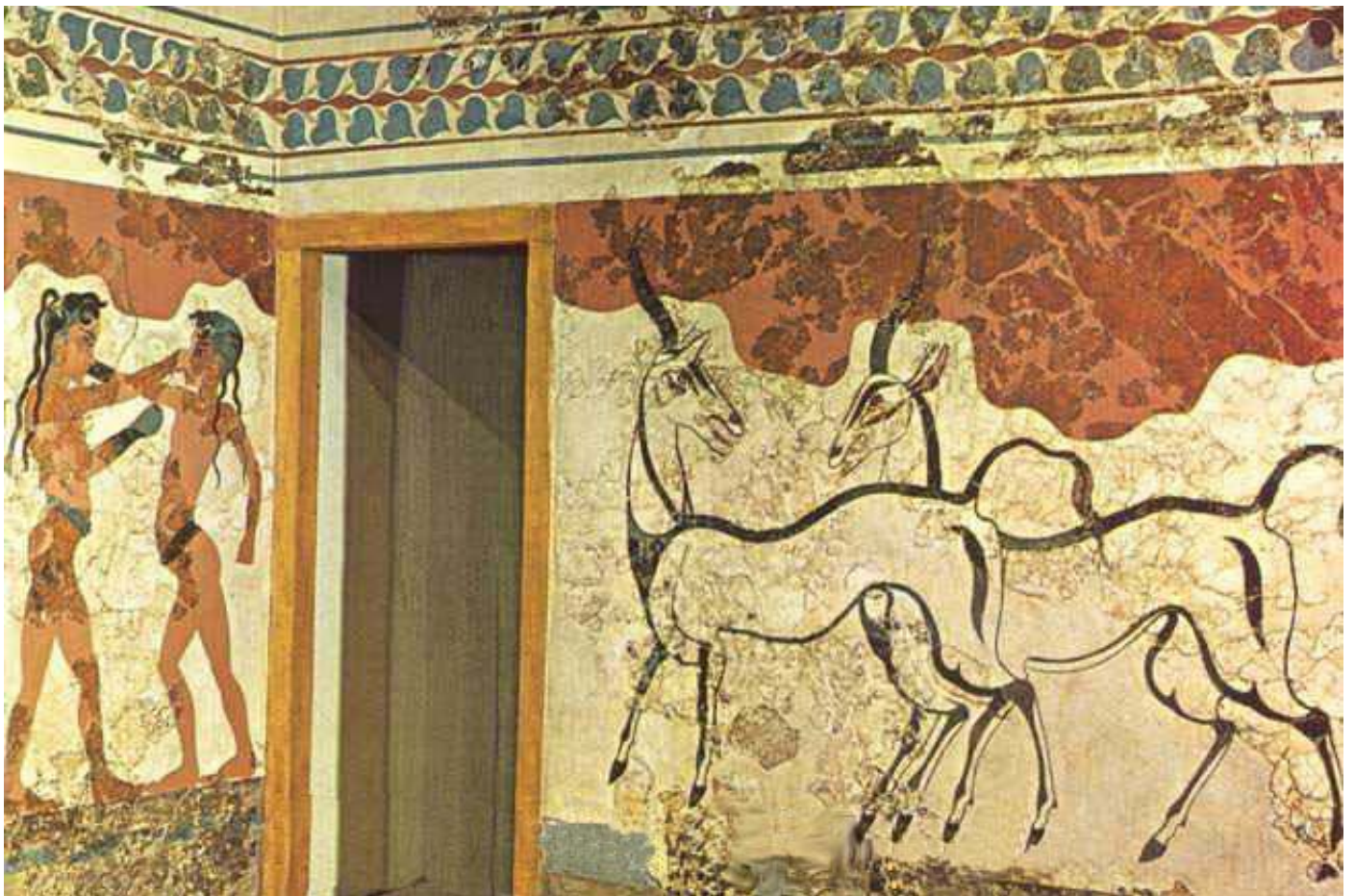

סנטוריני (תרה) - ציורי הקיר מסנטוריני הועברו למוזיאון באתונה

נורה בהלנסינקי.

לוואר אלטו - בנין המועצה המקומית יוואסקילה. פינלנד.

אלוואר אלטו - בית התרבות בהלסינקי.

ריימה וריילי פייטלה (Pietila) - הכנסייה בטמפרה.פינלנד.

ריימה וריילי פייטלה (Pietila), דיפולי, הלסינקי.

ריימו אוטריאנן (Raimo Utrianen 1927-94), מזרקת נירוסטה, טמפרה, פינדלנד.

קתדרלת שארט, חזית מערבית, צרפת.

המסע הראשון לבד, בשלהי 1972, כלומר ללא המשפחה, היה עדיין בשילוב מלא עם עבודה: סיור לאורך חופי הים של דרום צרפת במטרה לבחון את פיתוח עיירות הנופש והשיט. בשלב זה אמנם כבר הגשנו יער, מנדל ואנוכי, הצעה ראשונית אבל עדיין נשארו פתוחות שאלות הכדאיות, הצורה האדריכלית וכיצד עושים זאת הצרפתים, שהיו בעיצומן של יוזמות דומות. לסיור זה היה גם ממד נוסטלגי – המסע ברכבת מאיטליה לספרד כעשרים שנה קודם לכן, במיוחד ההבדל בין השניים: הראשון נסיעה כפויה בהמתנה לוויזה לארה"ב או חזרה לצרפת, ומעל לכל האיסור לרדת מהרכבת מכיוון שלא הייתה לי אפילו ויזה מעבר. עתה במסע השני יכולתי לעשות ככל העולה על רוחי. עם זאת את הראשון אני זוכר בבירות, אולי בגלל כל המגבלות והאילווצים ואילו את השני לפחות חלקו לוט בערפל.

המסע לדרום צרפת, שארך כמה שבועות, תרם לא מעט לחיזוק התובנה לגבי מרכיבים שהיו ידועים לי מקודם: האחד, המספר הרב של דירות למימון בניית נמל שיט והפעלתו. השני, שפע של חניה לא רק לדיירים ולאורחיהם אלא גם לזרם התיירים האמורים להגיע לאתרים מסוג זה, שאין אליהם גישה אלא ברכב, (לא כל שכן בארץ בשבתות ובחגים). לצורך זה תוכננו הבתים בצורתם כאשר החלל שבניהם משמש לאחסנת הסירות בחורף וחלק מהמכוניות בקיץ – לדעתי רעיון מוצלח שהצעתי לאמץ אותו בנמל יפו על ידי יצירת מרווח בצורת משולש ישר זווית בין הגבעה והבניה החדשה מדרום. אבל, לצערי הפרויקט כולו נזנח לשנים רבות בעקבות "מלחמת יום כיפור" וספק אם אי פעם יבוצע.

כוונתי המקורית במסע זה לדרום צרפת, הייתה להגיע עד לעיירה קארקאסון (Carcassonne) המצויה על הגבעות ממזרח לאזור – העיירה ששחזרה את חומותיה על ידי האדריכל יוג'ין ויולה-לה-דוק (Violet-le-duc), אבל עייפתי בטרם הגעתי לשם וכאמור סופו של מסע זה לוטה בערפל. האם חזרתי למילאנו או המשכתי לפאריז, כפי שנדמה לי. אם כן הרי שזו הפעם שבה פגשתי כמה מכרים ביניהם האדריכלים אהרון שלוש וישראל לוטן שהיה בחברת אשתו בלה ברעם, ויחד נסענו לראות את כנסיית שארט – במיוחד זכורה לי האכזבה מחלונות הזכוכית החשוכים לגמרי בניגוד לתיאוריה שנוצרו על מנת להכניס אור לחלל הפנימי – מעין סמל לנוכחות אלוהית.*

כעשר שנים לאחר המסע לדרום צרפת שמעתי על נוהג הראו לתשומת לב ביחסים שבין הממסד והאדריכלים. המדובר בסוג של מחויבות לתעסוקה מינימאלית בתחומים רלבנטיים – נוהג האמור להצדיק את ההשקעה ארוכת השנים בלימודים ובהתמחות. במקרה ששמעתי עליו שלושה בתי דירות לגמלאים של השרות הציבורי. אבל לעתים גם פרויקטים ציבוריים קטנים אחרים. באשר ליותר גדולים, יש רשימה נפרדת של המלצות המושתת על ניסיון או מעמד שממנה בוחר המוסד את המתכנן. לנהלים אלה יש או עשויה להיות, לדעתי, לא מבוטלת על יצירת גיוון חזותי. אותה תופעה המאפיינת את המרקם העירוני כמו גם את הפרויקטים שראיתי וצילמתי בצרפת. עם כי אפשר שכמה מהם המדובר בצוות שכלל מספר מתכננים בעלי תפיסה דומה/שונה, כפי שעבדנו יער, מנדל ואנוכי ביפו ובירושלים.

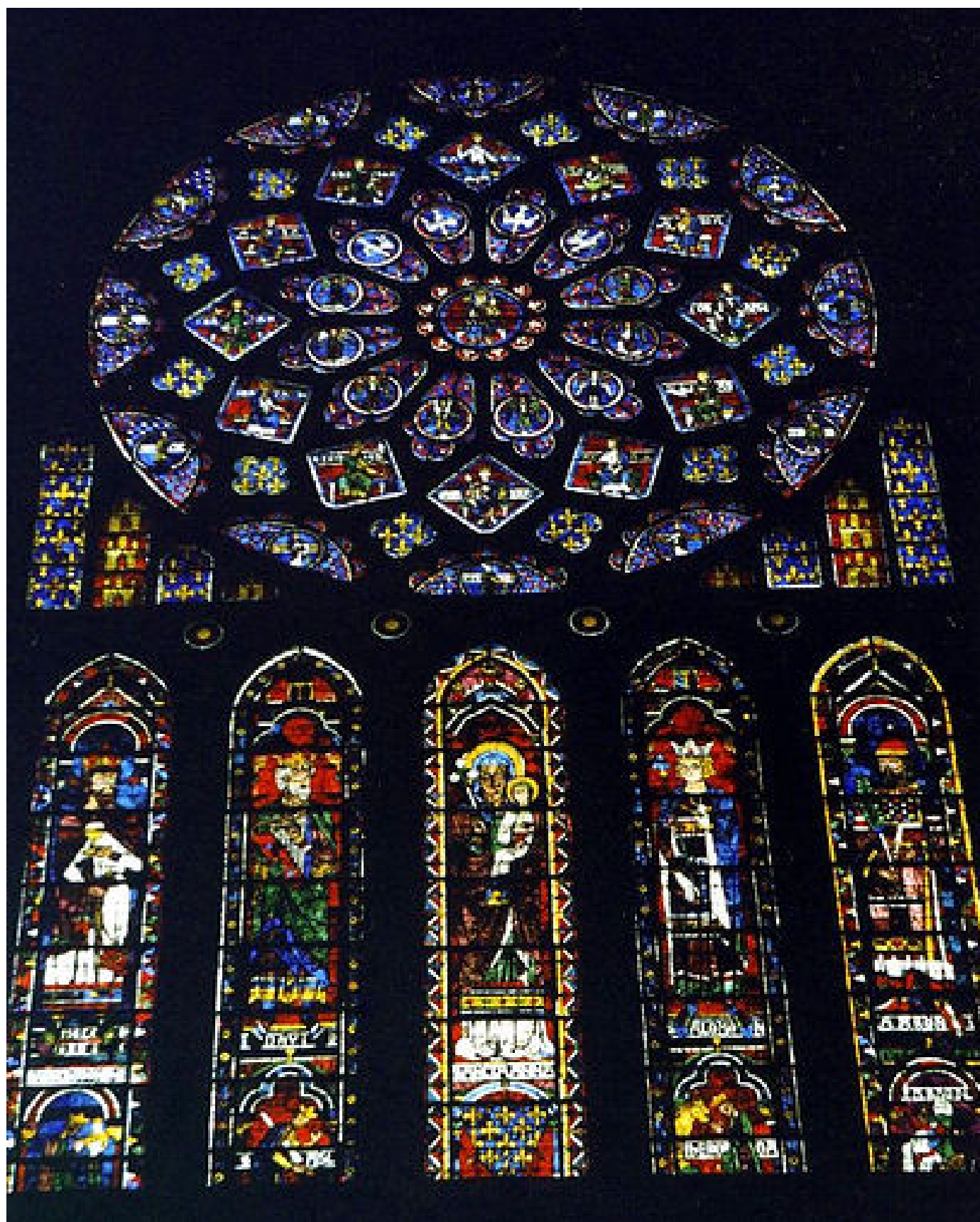
*בפועל מסתבר שנדרשים זקורים על מנת לראותם ואלה כידוע לא היו קיימים בתקופה הגותית. האם השתמשו בתאורה אחרת או אולי הסתפקו באור יום. אבל עם החזית הצפונית שקרני השמש אינן מגיעות אליה (בדרך כלל החזית שמימין לכניסה).

רחוב במדינה, מלטה

למסע לדרום צרפת קדם בכמה שנים ביקור באי מלטה, לשם הוזמנתי על ידי זוג ישראלים לשעבר שחיו בלונדון, אבל הפעילו מתפרות באי הקטן גיזוז הסמוך למלטה. המטרה באותו ביקור הייתה לבחון אפשרות פיתוח מרכז לתיירים - בדומה ליפו - בעיירה קטנה ועתיקה בשם מדינה (Mdina), ששימשה כבירת האי בתקופה ששלטו כאן הערבים (999-1091). לכאורה שתי הנסיעות דומות; שתיהן מתקשרות ליפו, שתיהן היו מעניינות במידה סבירה ומשתיהן לא יצא דבר. אם זאת אני מבחין בהבדל מסוים: בראשון מיהרתי לחזור

ואילו בשני ובכל הבאים אחריו התעכבתי, כפי שציינתי, כמה שבועות
– למעשה כמעט חודש.

חלוו הורד. פנים החדר אלח שארטור. צרפת.

בתי מגורים במרינה, תיכון גב אל גב עם חלל באמצע, דרום צרפת. (יש לשים לב לגיוון – העיצוב כנראה על ידי מספר אדריכלים (תמונות עליונה ותחתונה)

המשך בתים מדורגים - כל הגג מצופים ברעפים אדומים על פי חוק.

המשך בתים מדורגים

המשך בתים מדורגים

המשך בתים מדורגים

המשך בתים מדורגים, בצלע ההר.

בתי דירות וחניות לאורך טיילת החוף. דרום צרפת.

רבי קומות לאורך החוף, דרום צרפת.

אגד Agde, דרום צרפת

אייג מורט Aigues Mortes, דרום צרפת.

קרקאסון, דרום צרפת.

המסע השני, בשלהי הקיץ – כלומר סמוך לראש השנה של 1973 – התחיל ללא מטרה מסוימת, עד שנודע לי על אשפוז של מֶצָה, האמא של נורה, בבית חולים בניו-יורק לצורך ניתוח לסילוק גידולים קטנים בגבה, בגלל האפשרות שאלו עשויים להיחפז לממאירים. באותה הזדמנות הוצא לי להמשיך מניו-יורק לדאלאס טקסס על מנת להצטרף לקבוצת יזמים בעלי הון במטרה לבחון מכונה למילוי שקים בחול ומלט – תערובת המתקשה, לאחר השקיה, כמעט בין יום. שם בטקסס שקים אלה משמשים כתוספת משקל לגגות בתי העץ כנגד רוחות הציקלונים או בבתים חדשים כקירות מגן של אחד החדרים הפנימיים, ההופך למעשה למעין חדר ביטחון. בארץ הכוונה הייתה להשתמש באותה טכניקה בעיקר צבאיות, כגון ייצוב חפירות, סוללות וקירות מגן. ראוי להוסיף שאותה קבוצת יזמים הייתה אמורה לממן את פיתוח נמל יפו, כך שקשה היה לסרב להזמנה, בנוסף לסקרנות לראות סוף סוף את דאלאס, שעל שמה נקראה סידרת טלוויזיה שזכתה בזמנו להצלחה בין לאומית. מכל מקום גם ממסעי זה לא יצא דבר. ראשית כי אותה מכונה הייתה פשטנית מדי וניתנת לחיקוי. לפיכך ככל הידוע לי, גם לא נמצא מפעל שייצר אותה ובוודאי שלא להקים כזה בארץ.

דאלאס

הביקור בדאלאס הסתיים בהרפתקה קטנה ברוח המערב הפרוע. הטיסה לשם המריאה משדה התעופה ליד ניוארק בניו-ג'רסי. ארנסט, אביה של נורה, התעקש להסיע אותי לשם – מֶחֶנָה יפה אך בלתי צפויה מצידו. כמו כן עמד על כך שיבוא לקחת אותי כאשר אחזור כעבור מספר ימים. בדאלאס התברר שאותה מכונה למילוי שקי חול ומלט רחוקה מהעיר ועל כן נשכר מטוס קל שייקח אותנו לשם ועוד כברת דרך לא קטנה במכונית. בקיצור, עד שחזרנו לדאלאס כבר איחרתי בכמה דקות את מועד הטיסה שלי לניו-יורק והאווירון היה בדרכו למסלול ההמראה. במילים אחרות, ארנסט עתיד לחכות לי שעה ארוכה עד לטיסה הבאה בהעדר דרך להודיע על האיחור. בשלב זה כמעט וקרה הלא יאומן. טייס המטוס הקל ניסה לנחות על המסלול במטרה לעצור את המטוס לניוארק על מנת שאוכל לעלות עליו. רק ברגע האחרון, ממש לפני הנחיתה, הודיעו לו ממגדל הפיקוח לשוב ולהמריא. בסופו של דבר יצאתי בטיסה הבאה שגם אליה כמעט ואיחרתי בגלל גודלו של המסוף שהייתי צריך לעבור מקצה לקצה. ארנסט, להפתעתי, חיכה לי למרות שלא ידע את מועד הטיסה שבה אגיע.

בניו-יורק עצמה נשארתי רק כמה ימים, כי הזמנתי על ידי אותם יזמים לשוב ולהיפגש בלונדון. לא זכור לי באם הייתה לכך מטרה כלשהי או אולי הייתה זו יד המקרה שכולנו תכננו ממילא לנסוע לשם. אפשרות זו עולה בדעתי מכיוון שמיד בהגיעי התקשרתי ונפגשתי עם כמה מכרים, מהם שהגיעו ימים ספורים קודם לכן מהארץ. פגישות אלה לא היו מתקיימות אלמלא נדברנו ושמם הופיע בכרטיסיה שהייתה בידי, עם הכתובות ומספרי הטלפון של מכרנו בחו"ל – כרטיסיה עם כתובות וטלפונים של מכרינו שהכירה נורה ועל כן רובם חברים או חברות שלה וגם נאמנים לה ללא סייג, כפי שגיליתי במרוצת השנים. במילים אחרות אני הייתי במעמד "בן הזוג" במיוחד בניו-יורק – מצב שקיבלתי כמות שהיא, כי ממילא לא יכולתי לעשות דבר בנידון. אני מניח שחלקה, של התופעה בארץ ואולי אפילו רובה, נבע מהרצון של נשות המכרים, למנוע מעצמן התקשרויות אינטימיות* באותו חוג חברתי. לפיכך גם נשרו או סולקו אלה שלא נישאו או התגרשו. אין להבין מכך שכולם היו בהכרח נאמנים לבני זוגם, אבל בדרך כלל, שמרו על מרחק מסוים מאותה מסגרת.

הפעמים הראשונות שנתקלתי בתופעת הנאמנות לנורה היו עוד בתקופה שבה גרנו בניו-יורק. תחילה כאשר נסעה לקובה ושוב כאשר נסעה לפאריז. אני נשארתי לבד בניו-יורק אבל להפתעתי כל מכרנו, גם אלה שגרנו בשכונות, נמנעו מלהיפגש איתי. לכאורה היו לנו עוד מכרים רבים אלא שנורה לא הרגישה כלפיהם באותה קירבה ולכן לא הוזמנו אלינו או רק לעתים נדירות. כך למשל חברי ללימודים ממכון פראת או במקומות בהם עבדתי וכמה מכרים מישראל ומפאריז

שפגשתי במקרה ברחוב. התנהלות זו הגבירה אצלי את תחושת המלכוד בעיר זרה, בנוסף לתלות באביה של נורה והערותיו העוקצניות שלא חדלו מיום שנורה ואני נפגשנו ועד לאחר שנפרדנו. התופעה חזרה על עצמה גם בארץ והגיעה לשיאה כאשר נורה ואני נפרדנו וכולם, הפעם ללא יוצא מן הכלל, הפנו לי עורף, בהבדל אחד עיקרי: בהגיעי חזרה לתל אביב הצלחתי ליצור מסגרת חברתית משלי אבל רק מחוץ לבית. עם כי אפשר שהייתי עושה זאת ממילא, שהרי לשם כך התקיימו, בין השאר, בתי הקפה.

*

מהביקור בלונדון זכורה לי ארוחת ערב עם היזמים באחד המועדונים "היוקרתיים", לצורך זה נדרשה המלצת מכר של מכר, כי אחרת לא ניתן היה להיכנס לשם – למעשה בלית ברירה בגלל השעה המאוחרת, שבה המסעדות היו כבר סגורות. התופעה נשמעה לי מוזרה במקצת לעיר כה גדולה, על אף שדומה לה זכורה לי גם מפא"י. באותם ימים רק ניו-יורק, ליתר דיוק מרכז מנהטן, חי ותוסס כל שעות היממה – המקום, אולי היחיד בעולם, שבו אפשר לא רק לאכול כל הלילה אלא גם לערוך קניות משרוך נעל ועד תספורת. במחשבה שנייה על הפגישה עם היזמים בלונדון, נראה לי שהכוונה הייתה לבלות במועדון לילה. לפיכך גם השעה המאוחרת. אבל, בסופו של דבר החליטו לשנות תכנית. אולי אני גרמתי לכך משום שבאתי עם מכר שלי שכנראה פגשתי באותו יום ברחוב – אדריכל ישראלי ממוצא בריטי – אמנם מבוגר ממני בכמה שנים, אבל נראה צעיר מדי או שעצם נוכחותו לא התאימה לבילוי שהתכוונו אליו. מכל מקום, בזכותו נכנסנו לאותו מועדון.

מאותו ביקור זכורים לי עוד כמה פרטים כגון טיול ברחוב מסחרי ראשי בעיר כאשר מדי פעם שמעתי דוברי עברית ביניהם מכר שהתלוצץ וסיפר על שני חברים מפתח-תקווה שנפגשו מספר פעמים ברחובות לונדון. שאל האחד איך זה שבבית הם נפגשים רק פעם בשנה וכאן כמעט כל יום. הסיבה, הסביר לי השני, היא שאנגליה אי ולכן אנשים שבים ונתקלים זה בזה. זכור לי גם שהתלבטתי באם ללכת לתיאטרון מכיוון שההצגה שכולם דיברו עליה עובדה לסרט שכבר ראיתי. לעומת זאת הלכתי למופע בהשתתפות לורן בקל (Beccall) או אולי היה זה בניו-יורק? מכל מקום אין לי ספק שראיתי אותה על הבמה מכיוון שנראתה הרבה יותר רזה, גבוהה ומבוגרת מאשר סברתי. משום מה חשבתי שהייתה בגילה של נורה מכיוון שלמדה באותו בית ספר והייתה יהודיה כמו רוב התלמידים (שמה המקורי בטי ג'ואן פרסקה), אבל כשבע שנים לפני נורה.

הדבר האחרון הזכור לי הא סיור במתחם בארביקאן (Barbican) בנין ענק בלב העיר, למעשה בלוק שלם, עם חצר פתוחה וחללים פנימיים סגורים שיצרו שילוב מרכז קניות, אולמות ספורט ותרבות, כאשר מעליהם נישאים מגדלי מגורים. בקיצור, פרויקט דומה לדיזינגוף סנטר, בהבדל אחד עיקרי: המעטפת החיצונית כולה דירות הפונות לרחוב על מנת להתמזג עם המרקם העירוני הקיים שם. אבל בפועל העיצוב כולל מרכיבים הזרים לאותה סביבה.

ימים ספורים לאחר מכן כבר מיהרתי לחזור לארץ, כי נודע לי על פרוץ "מלחמת יום כיפור ובמקביל גם על ביטולן של כל הטיסות לארץ, למעט "אל על". מכיוון שבלונדון התרכזו ישראלים רבים ולא יכלו לומר לי כמה ימים אצטרך להמתין עד שימצא לי מקום. אבל הוצע לי, בתוספת לא גדולה למחיר הכרטיס, להמשיך לפאריז – הצעה שאימצתי בתקווה שאוכל לפגוש את אבא ואשתו – צעירה כבת עשרים וחמש – שנישא לה שנה קודם וכבר נולדה להם בת. מכל מקום כאשר הגעתי לפאריז התברר שעדיין אצטרך לחכות יום או יומיים עד שימצא מקום. בינתיים טלפנתי לאבא על מנת להיפגש. תשובתו הייתה שהוא עסוק מדי וכאשר החל מונה את המטלות

רכיסקטים : צ'מברלין ושות' (Chamberlin Powell and bon), בארביקן, חוף ופנים.

בארביקון

בארביקון

בארביקון

בארביקון

מכל נסיעה נשאר זיכרון כלשהו. אמנם לא הכול דרמטי כמו "מלחמת יום כיפור" אבל בכל זאת דבר מה, לעתים מוזר או משעשע. כך למשל דאלאס, תופעה שהיא בתווך בין עיר לפרבר – כלומר עיר לא של ממש למעט מקבץ מגדלי משרדים וכמה מלוונות ומסעדות, ביניהן אחת המתמחה בהכנת סטייקים. להפתעתי הסתבר שאלו מובאים מניו-יורק או שיקאגו היות והבקר המקומי, המגיע ישירות מהמרעה, אינו ראוי למאכל, כלומר קשה מדי. לפיכך מפטמים את הבקר לכל אורך הדרך עד לבתי המטבחיים בשיקגו. אבל אפשר שמאז הביקור שלי החלו לטפח בקר לשחיטה מקומית או לפחות כך נאמר לי.

גם מהמסע לאורך חופי דרום צרפת נותרו לי כמה זיכרונות. האחד צפוי, ארוחת צהריים במסעדה המתמחה בהכנת מרק דגים (בויאבס=Bouillabaisse) סמוך לסנט טרופז. השני, ביקור בעיירה העתיקה אייג-מורט (Aigues Mortes), נמל יציאה של צלבנים מצרפת – מקור השם בשפת הדרום של צרפת ופירושו המילולי "מים מתים". אבל הכוונה למי מלח שאינם ראויים לשתיה או לדגה. מכאן השם שניתן לים המלח שלנו בצרפתית עכשווית mer morte או באנגלית Dead Sea. העיירה עצמה פחות מעניינת למעט העובדה שהבניה החדשה מרוחקת מעט – בכמה מאות מטרים – על מנת שלא לפגוע בעיר עצמה למרות שאין בנינים מיוחדים למעט החומות וצורתה הכללית, שהיא ריבוע.

אפילו מהמסע למלטה נשאר כמה זיכרונות. האחד, המוזר ביותר, מתקשר לאבן מקומית, לבנה ורכה. המשמשת מאז התקופה העתיקה לגילוף קישוטים; אבן דומה לזו, גם היא לאותה מטרה, גיליתי גם בעיר העתיקה בירושלים, בהבדל אחד עיקרי: כאשר חוצבים את האבן במלטה היא ספוגה במים וצריך ליבש אותה. אבל, אם מניחים אותן זו על גבי זו כשהן רטובות או בתוספת מים לאחר שהתייבשו, הן נדבקות אחת לשנייה כאילו היו יציקה אחידה וכנראה גם אטומה למים – שיטת בניה הנהוגה במלטה מאז התקופה הפרה היסטורית כאשר חיו כאן בני אדם שאין יודעים את מוצאם – חלקם במערות שחצבו באותה אבן. חוויה נוספת שהייתה לי במלטה הייתה הפיתוי להיכנס לאחד מבתי ההימורים. אבל יצאתי ממנו מהר מאוד לאחר כמה סיבובים שבהם הפסדתי לא מעט, אבל הרווחתי את סיפוק יצר הסקרנות וההרפתקנות.

*

עד "מלחמת יום כיפור" דרכי הייתה ברורה למדי. מקצת אשר ידעתי על החיים שאבתי מספרות: על ילדות, נעורים, בגרות, הורות ועבודה. מקצת מפי מבוגרים ממני, למרות הנוהג שאפיין את הדור שלפני ובודאי את הורי, לנצור בלבם את שעשו בעבר. באשר לגיל שהגעתי אליו – מחצית שנות הארבעים – כמעט לא דבר. לא ספרות, לא סרטים ובודאי לא מכרים. עם זאת שמעתי על "משבר גיל העמידה", כלומר שדבר מה עשוי להתרחש. לפיכך לא הייתי מופתע מדי; לא לגבי דברים שהיו מחוץ לשליטתי ובודאי שלא מאלה שאני גרמתי להם. מכל מקום, כאשר הגעתי הביתה לתל אביב כמה ימים לאחר פרוץ המלחמה, לבשתי מיד מדים ומיהרתי למשרד הקישור ביפו. שם נאמר לי לחזור הביתה, כי כבר שוחררתי משרות פעיל. הרגשתי לא שייך ומגוחך, המלחמה הייתה של אחרים. לא בני דורי נהרגו בה אלא הילדים של מכרים ושכנים. מכאן ואילך הלך והתגבש השינוי, שנבע במידה רבה, כפי שכבר תיארתי, מפרויקטים שהלכו ונעלמו בזה אחר זה, עד שמצאתי את עצמי, כעבור שבע שנים, בסביבה שונה – סביבה שנוצרה כתוצאה מהמעבר מעיסוק ביצירה להוראה. לכאורה באותו תחום, כלומר עיצוב ואדריכלות, אבל רק לכאורה, כי אפילו הסביבה האנושית השתנתה מחוג רחב לקבוצה קטנה שהקשר איתה היה בעיקרו בענייני עבודה.

*

קורטינה – דאמפֶּצה, איטליה.

אינסברוק - אוסטריה.

עד "מלחמת יום כיפור" דרכי הייתה ברורה למדי. מקצת אשר ידעתי על החיים שאבתי מספרות: על ילדות, נעורים, בגרות, הורות ועבודה. מקצת מפי מבוגרים ממני, למרות הנוהג שאפיין את הדור שלפני ובודאי את הורי, לנצור בלבם את שעשו בעבר. באשר לגיל שהגעתי אליו – מחצית שנות הארבעים – כמעט לא דבר. לא ספרות, לא סרטים ובודאי לא מכרים. עם זאת שמעתי על "משבר גיל העמידה", כלומר שדבר מה עשוי להתרחש. לפיכך לא הייתי מופתע מדי; לא לגבי דברים שהיו מחוץ לשליטתי ובודאי שלא מאלה שאני גרמתי להם. מכל מקום, כאשר הגעתי הביתה לתל אביב כמה ימים לאחר פרוץ המלחמה, לבשתי מיד מדם ומיהרתי למשרד הקישור ביפו. שם נאמר לי לחזור הביתה, כי כבר שוחררתי משרות פעיל. הרגשתי לא שייך ומגוחך, המלחמה הייתה של אחרים. לא בני דורי נהרגו בה אלא הילדים של מכרים ושכנים. מכאן ואילך הלך והתגבש השינוי, שנבע במידה רבה, כפי שכבר תיארת, מפרויקטים שהלכו ונעלמו בזה אחר זה, עד שמצאתי את עצמי, כעבור שבע שנים, בסביבה שונה – סביבה שנוצרה כתוצאה מהמעבר מעיסוק ביצירה להוראה. לכאורה באותו תחום, כלומר עיצוב ואדריכלות, אבל רק לכאורה, כי אפילו הסביבה האנושית השתנתה מחוג רחב לקבוצה קטנה שהקשר איתה היה בעיקרו בענייני עבודה.

כאשר החלטתי לשוב לצייר, בתחילת שנת 1974, שבועות מעטים לאחר "מלחמת יום כיפור", הרגשתי צורך לשכור לעצמי מקום מחוץ לבית מכמה סיבות: ראשית, מכיוון שהציור בשבילי הוא פעולה שבה אני מסתגר בעצמי. גם כאשר התחלתי לצייר לראשונה בניו-יורק הייתי עושה זאת כאשר נורה לא הייתה בבית וכך גם בפעמים המעטות שציירתי בדירה במונטיפיורי, בשנה הראשונה לאחר שובי לארץ. עכשיו בהילדסהימר הבית שתכננתי וגרנו בו, הוא חלל אחד. המפלס העליון, שנועד לשמש כסדנת ציור, היה לא רק פתוח אלא גם בלעדית של נורה. עוד פחות מתאים היה המשרד, שגם הוא חלל אחד, דחוס בעובדים, מזכירה, שולחנות שרטוט וארונות מלאים בתוכניות. בלית ברירה שכרתי לעצמי דירה קטנה, מרוהטת חלקית, ממכרים של מכרים, ברחוב שלום עליכם. החוזה היה לכמה חודשים בהנחה שהמדובר בגחמה שתחלוף. אבל ככל שהזמנות העבודה הלכו והתבטלו כך גדלה חשיבותו של הציור כעיסוק שני של לפחות יומיים בשבוע. על מנת לחסוך כספים המשכתי, זמן מה, לעבוד בדירה שרכשו הוריה של נורה ברמת אביב שממילא עמדה ריקה רוב השנה ועד מהרה גם נמכרה. לאחר מכן שכרתי דירה לתקופה יותר ארוכה ברחוב ארלוזורוב, סמוך לדיזינגוף – הדירה הרועשת ביותר שהייתי בה מעודי, בגלל קווי האוטובוס הנעצרים בקרן הרחוב, מהזריחה ועד חצות וממשיכים הלאה בקול גדול שמנועי הדיזל.

*

פונדק ליד זל אים זי (zell am zee) אוסטריה.

המסע השלישי תוכנן, כמו שני קודמיו, לתקופת ראש השנה והחגים. ראשית כי המדובר בסוף עונת התיירות המשפחתית בגלל תחילת שנת הלימודים בבתי הספר, לפיכך המחירים, יחסית, לא יקרים. שנית, החגים עצמם הם כשבועיים ומרבית העובדים זכאים לחופשה של שבועיים, במילים אחרות, סך של ארבעה שבועות שבהם הכול מושבת חלקית – די והותר זמן לנסיעה כמעט לכל מקום שיעלה על הדעת. לקראת ראש השנה והחגים של שנת 1974 הוצא לי, שוב לגמרי במקרה, לנסוע לווינה, מקום בו הועמדה לרשותי דירה של מכרים בלב העיר. סביב הצעה זו רקמתי נסיעה שהתחילה במילאנו – הטיסה הזולה והקצרה ביותר למערב אירופה. משם במכונית, כפי שעשיתי שנתיים קודם לכן במסע לדרום צרפת. אבל בניגוד לפעם הקודמת שנפסקה בטרם עת בגלל המלחמה, קיווייתי שאת זו אוכל למצות עד תום.

כאמור המסע התחיל במילאנו. ומשם הישר צפונה עד קורטינה, דאמפֶּצה, מקום בו לנתי במלון ספק איטלקי ספק אוסטרי למעשה סידרת בתים מקומיים שחברה על ידי תוספת מסדרון משותף – ללא ספק רעיון מוצלח שכבר שמעתי עליו מספר שנים קודם לכן

כפתרון המתאים לאירוח קבוצות גדולות בערים עתיקות או ותיקות שאינו משנה את דמותן אבל יעיל מבחינת שירותים וכוח אדם – אותו פתרון שהעליתי במספר הזדמנויות בשכונות היסטוריות (יפו, ת"א וירושלים). למחרת חציתי את האלפים לאוסטריה, במעבר ברנר – שם שהיה זכור לי מילדותי כמקום המפגש בין היטלר למוסוליני. אין ספק שהדרך הייתה מרהיבה, על אף שטרם ירדו השלגים ואולי טוב שכך ולא הייתי בוודאי נתקע בדרך. בצהריים הגעתי לאינסברוק – עיירה ללא ספק אוסטריית, שכבר החל להתמלא בתיירי החורף הראשונים.

ביום השלישי המשכתי מזרחה לכיוון וינה בנסיעה איטית בכביש שהתפתל בין הרים ואגמים. כמו בימים קודמים עצרתי לצהריים, הפעם בפונדק דרכים – בנין מצועצע ועטור פרחים כמו בספרי ילדים, הזכור לי גם בזכות שמיכות הפוך הענקיות. לזלצבורג הגעתי בסופו של דבר די מאוחר. עם זאת הספקתי עוד באותו ערב לשמוע בארמון קונצרט של חמישייה קאמרית, שניגנה, בין השאר, יצירה של רוברט שומן. הקונצרט עצמו ניתן באולם גדול וגבוה – מידות שיצרו צליל מיוחד שלא שמעתי כמותו לפני או אחרי אותו ערב. מהיום שלמחרת זכור לי סיור באתרי העיר – השוק, הכנסייה, הכיכר – ולהפתעתי גם פסל "הקרדינל" של ג'קומו מאנזו (Manzu 1908-91) – שונה מכל מה שידעתי על אמן זה, שנקשר אצלי, משום מה, עם מארינו מאריני (Marino Marini).

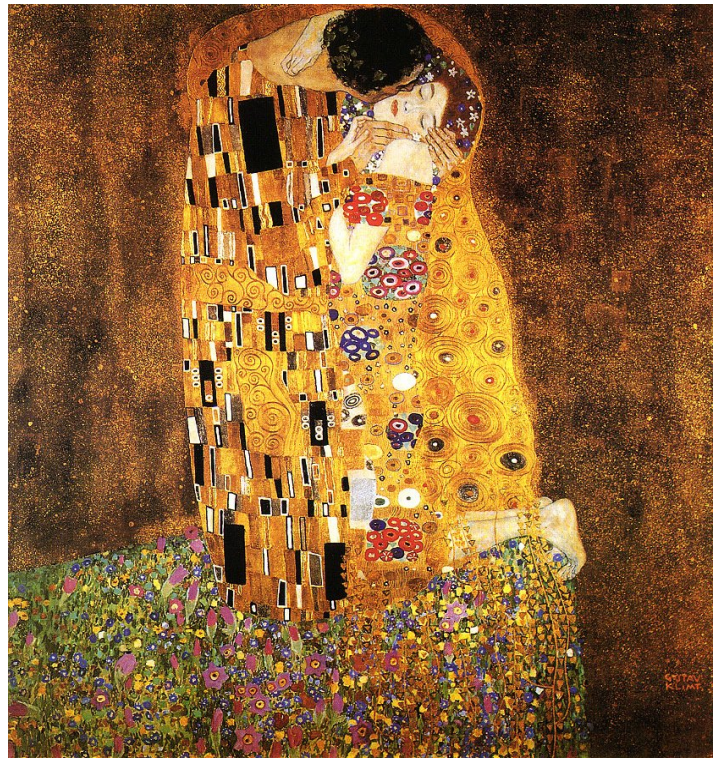
מרינו מריני - "אדם על סוס".

ג'קומו מאנזו - "הקרדינל", סלצבורג, אוסטריה.

אגון שילה - זוג נאהבים.

גוסטב קלימט - "הנשיקה", ארמון בלוודר, וינה.

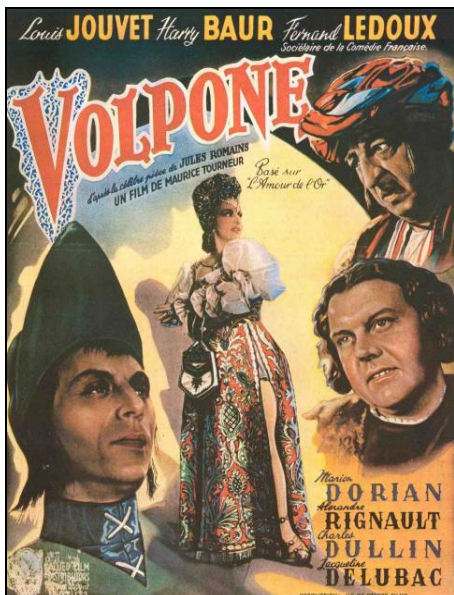
ארמון בלוודר, וינה.

"אטלנטידים", ארמון בלוודר, וינה.

אלברטו גיאקומטי - דמות. וינה.

"וולפונה"

מוכר הנקניקיות בתל-אביב

מכיוון שהגעתי לזלצבורג בשעה מאוחרת, יחסית, של אחר הצהריים, אני מניח שנשארתי שם יום נוסף ואולי אפילו יומיים. אילולא כן כיצד הייתי מספיק לראות את הזכור לי, עם זאת די קשה לי לדייק, כי את חלקם כמו למשל מנזר מריה לורטו (Loreto) או מצודת מנזר מלק (Melk), אני עתיד לראות במסע השני כעבור כחמש עשרה שנה – מסע שכלל לא רק את ווינה וזלצבורג אלא גם את פראג ובודפשט (סמוך לאחר נפילת הקומוניזם) ומסע שלישי מברלין לפראג, לווינה ולפאריז, כעבור עשרים וחמש שנים. אין ספק שכל אחד משלושה מסעות אלה היה שונה מקודמו ועם זאת גם היה בהם הרבה מהמשותף. כמו למשל ערב באופרה. בראשון שמעתי את "נשואי פיגארו" של מוצרט – ערב שכלל אירוע מביך, בגלל מנהג שכלל לא ידעתי עליו: כל הגברים בחליפת ערב ורק אני הייתי היוצא דופן בזיקט עור חום ומכנסי קורדרוי, הניגוד בלט במיוחד בהפסקה שבה הגישו במזנון כוסית יין נתזים לבן (אולי שמפניה) באותו ערב ואותה אופרה שמעתי לראשונה את: "שיר המלחמה" שממנו נלקחה המנגינה לשיר "הזבוב" המשעשע שלמדתי בגבעת-ברנר, בהיות בן אחת-עשרה. בביקור השני ראיתי את האופרה "החטיפה מההרמון" גם היא של מוצרט ובשלישי אופרה על נושא חברתי, שאיני זוכר את שמה.

הנושא המשותף השני הוא הביקור במוזיאון לאמנות. בראשון אמנם עדיין ידיעותי לא היו רחבות כמו במסעות הבאים, אבל מספקות על מנת להתרשם מכמה יצירות בלתי נשכחות. בין אלה שני דיוקנות של רמברנט, "אלגוריה" של יאן ורמיר, שתי תמונות ענק, יחסית, של ברויגל ודיוקן של יאן ואן אייק. מהמוזיאון בארמון בלוודר זכורים לי בעיקר העמודים המפסלים בקומת הקרקע וכמה ציורים של גוסטב קלימט. שם גם רכשתי רפרודוקציה גדולה (80x80) של "הנשיקה" באיכות נדירה. הכוונה הייתה להדיק אותה ללוח מתחת לזכוכית שישמש כשולחן, אבל בעת ההדבקה נוצרו כמה קמטים זעירים וצריך היה לוותר על הרעיון, עם זאת שמרתי את הלוח עוד מספר שנים בזכות הציור עצמו; שסימל עבורי את אשר הרגשתי בווינה: תרבות של מתיקות ואירוטיקה, בעוצמה שלא הכרתי עד כה. איני יודע מה גרם לכך אולי אני עצמי, אולי העיר או השילוב של השניים ואולי המראה המוזר של אישה צעירה שהסתובבה במרכז העיר בתלבושת תיאטרלית שהכרתי מסרט קולנוע על פי המחזה "וולפונה" מאת בן ג'ונסון: שמלה ארוכה עד לרצפה אבל פתוחה וחשופה עד מעל למפשעה.

לביקורים בווינה היה צד נוסף, בחלקו צפוי ומוכר. כך למשל עשרות מיני קפה ומאפה, למעט "קפה הפוך" שלכאורה יובא מכאן לארץ. בשעתו חשבתי שאולי היה מקובל בברלין אלא שגם שם לא מצאתי אותו. כך גם לא מצאתי ליד בנין האופרה את מוכרי הנקניקיות, אולי לא היו כאן אף פעם, אפשר שמדובר בטעות שלי שנבעה ממוכר הנקניקיות שעמד שנים רבות ליד אולם "מוגרביי" – האיש שסיפרו שהיה זמר אופרה. לעומת זאת גיליתי כאן ולא במקרה אלא מכיוון שנאמר לי היכן מוגש קינוח נפלא בשם מילך-ראום שטרודל (MilchRaum Strudel), שהוא למעשה מרק גלידה חמה עם מאפה הטבול בתוכו. בזמנו, בביקור הראשון, המקום היחיד שהגיש את הקינוח היה במרתף סמוך לבנין האופרה אלא שמאז נפוץ גם למסעדות ובתי קפה אחרים – כמעט כמו עוגת השוקולד של מלון סָכֶר (Sachertorte) הנמכרת כיום בכל העולם.

את וינה כמובן אי אפשר לבקר מבלי לטעום את השניצל הווינאי המפורסם העשוי בשר עגל (ולא חודו כמו בארץ) המוגש גם ללא פרורי לחם תחת השם נְטוּר, כלומר "טבעי". ואחרון, אחרון חביב כאן גם גיליתי לראשונה את כדורי השוקולד הנושאים את השם והדיוקן של "מוצרט" למרות שבדרך כלל אלה מזוהים עם זלצבורג, עיר מולדתו. באשר לאדריכלות, אותה לא חיפשתי בביקור הראשון. בעיקר מפני שידעתי עליה מעט מדי וגם זאת על תחילת המאה ה-20 – כלומר "האר-נובו" – שבאותם ימים לא עניינה אותי במיוחד. אבל

שיחזור ארמון הקיסר דיוקליטנוס

ארמון דיוקליטנוס, ספליט. קרואטיה.

דוברובניק, קרואטיה.

בנבוטו צ'ליני, "פרסאוס והמדוזה", הגיריה בפירנצה.

את רוב "החסר" השלמתי במסע השני כעבור עשור לערך – אדריכלות שאת מקצתה אני מראה כאן בצילומים. באותו מסע, שכלל כמובן גם ביקורים במוזיאונים, "גיליתי" את "המלחייה של פרנסוא" שיצר הפסל האיטלקי, יליד פירנצה, בנבוטו צ'ליני – מלחייה מפורסמת לא רק בזכות יופיה אלא גם כמות הזהב שנדרש להכנתה ואשר בחלקה כוסתה בצבעי אמייל. צ'ליני עצמו זכור כיום בזכות שתי יצירות שונות מאוד: האחד פסל פרסאוס והמדוזה הניצב בגלריה של פירנצה והשני סיפור הרפתקאות חייו בעיקר בקטעים הארוטיים (סגנון הדומה ליומניו של קזובה בן ארצו, אבל יליד ונציה).

הביקור השלישי והאחרון כלל גם פגישה עם הנס הולין, ראש המכללה לעיצוב ואדריכלות, במטרה להגיע להסדר עם "הסדנא" – פגישה שהצטרף אליה, להפתעתי, ידידי האדריכל צבי הקר, שהוזמן לעת זו ללמד באותה מכללה. אפשר שבזכות ניסיונו כאחד מראשוני המורים ב"סדנא" הוחלט לאפשר לתלמידיו להשלים את לימודיהם בווינה בתנאים דומים לאלו שהוצעו להם בצרפת, כלומר ללא שכר לימוד, אבל עם דרישה לשליטה סבירה בשפה – דרישה שבגללה בסופו של דבר איש לא נסע לשם או לצרפת.

בתום הביקור הראשון בווינה כלומר בסתיו של שנת 1974, המשכתי כמתוכנן ליוגוסלביה, על אף שלצורך זה נדרשה ויזה מיוחדת שהונפקה בווינה ולא בתל אביב – בגלל ניתוק היחסים הדיפלומטיים עם ישראל לאחר מלחמת 1967. על נסיעה זו לאורך חופי הים האדריאטי אין הרבה לספר למעט התחושה החזקה של שנאת זרים. איני יודע מה גרם לכך, אולי מפני שנאסר על העובדים ששרתו לקבל תשרים. לפיכך עשו רק את המוטל עליהם אבל לא ראו צורך להיות מאירי פנים – בניגוד גמור לנוף של מאות קילומטרים המתפתל בין גבעות מחד וחוף הים מאידך – חוף המשובץ באיים קטנים וערים קטנות שבנו הונציאנים, במאות השנים ששלטו כאן, על אפס וחמתם של הטורקים. במיוחד ערים כגון זאדאר (Zadar) המפורסמת גם בזכות ליקר הדובדבנים (Maraschino) שהוא שקוף לחלוטין. ספליט (Split) שבה העיר העתיקה היא למעשה ארמונו של הקיסר דיוקליטנוס והיפה מכולם דוברובניק (Dubrovnik) שממנה הפלגתי עם המכונית במעבורת לבארי שבדרום איטליה.

מכיוון שהמסע ביוגוסלביה היה קצר נותר לי זמן לנסות ולבקר את פומפיי אלא שטעיתי בדרך. במקום זאת הגעתי לחוף הצפוני של מפרץ נאפולי. כאן עצרתי לצהריים במסעדה עם מבט מרהיב אל העיר. באותו יום עוד הספקתי להפליג לאי קפרי, מקום בו נשארתי ללון על מנת לבקר למחרת בוילה סאן-מיקלה של אקסל מונטה (נושא שהזכרתי במבוא לאוטוביוגרפיה). משם חזרתי למילאנו, אבל איני בטוח אם והיכן עצרתי בדרך – קרוב לוודאי ברומא אלא שהדבר זכור לי במעורפל, כי הייתי שם פעמים רבות.

בנבוטו צ'ליני, "המלחייה של פרנסוא", המוזיאון לאמנות, וינה.

פיטר ברויגל (האב) - "משחקי ילדים", המוזיאון לאמנות, וינה.

פיטר ברויגל (האב) - "קרנבל", המוזיאון לאמנות, וינה.

רמברנדט - דיוקן טיטוס (בנו של האמן), המוזיאון לאמנות, וינה.

רמברנדט - "דיוקן עצמי", המוזיאון לאמנות, וינה.

יאן ורמיר - "אלגוריה", 110x130, המוזיאון לאמנות, וינה.

אוטו ואגנר – בית דירות, וינה.

יוזף אולבריד, בית האמנים "הפורשים" (secession) וינה.

אוטו ואגנר – בנק חיסכון, וינה.

אדולף לוס, בנין חנויות ומשרדים.

תערוכת שיכון עובדים בווינה – האוצר אדולף לוס

ריכרד נויטרה

גריט ריטוןלד

אנדרה לורסה

אדולף לוס

הנס הולייקה

הנס הולייקה

קו-אופ הימלב(ל)או - סדנה על גג בית, וינה, אוסטריה.

הונדטוואסר

פניסקולה

פאראדור סמוך לעיירה אלבאסטה

פאראדור ליד קורדובה.

פאראדור בתתחם אלהמברה, גרנדה.

המסע הרביעי לספרד, בשנת 1975, התחיל כמו רוב קודמיו בטיסה למילאנו, משם בטיסה לברצלונה אליה הגעתי בבוקר ולאחר ששכרתי מכונית המשכתי מיד דרומה לאורך החוף עד ולנסיה עם חניית ביניים במלון מדהים – מעין ארמון שהוסב לאירוח – בעיירה קטנה בשם פניסקולה (Peníscola). מכיוון שמדובר בסוף העונה המקום היה ריק וניתן לי לא חדר אלא דירה שלמה המשקיפה אל הים. מולנסיה איני זוכר דבר למעט כוס קפה בכיכר הראשית ומלצר סר וזעף שפתח לאורחים את בקבוקי הבירה והשליך לכל עבר את הפקקים על פני כל המדרכה. איני יודע כיצד ומתי נאספו, כי לפי מספרם נראה היה שנשארו שם לפחות שבוע או שבועיים. מכל מקום, עוד באותו יום המשכתי ישר מערבה דרך חבל לה-מנשה המפורסם בזכותו של דון קישוט – מישור ענק מאופק לאופק. המטרה הייתה להגיע לסיביליה – מרחק קצר על המפה אבל ארוך מאוד במציאות. כך שבליט ברירה צריך היה לעצור בדרך, סמוך לעיירה אלבאסטה (Albacete), במעין מלונית, משולבת עם חוות סוסי רכיבה, חלק ממערכת כלל ארצית, תחת השם פאראדור (Parador), שנועדה לשמש את פקדי הממשל של פרנסיסקו פרנקו – בין אלה, מסתבר, היה גם המלון בפניסקולה ומכאן ואליו השתדלתי ללון בהם אבל לא תמיד ניתן הדבר.

החיפוש אחר פאראדור כמקום לינה מועדף נבע מהמצב הכללי בספרד – מלונות כמעט ולא היו עדיין בנמצא, למעט איזור החוף שבדרום לשם נהרו בעיקר גרמנים בעיצומו של קיץ. למעשה היפה מכולם מצוי עד היום בגרנדה, בלב מתחם אלהמברה. אבל על מנת ללון שם צריך היה להזמין מקום כשבוע מראש וכיום קרוב לודאי חודשים או שנים. האכזבה הייתה סבילה, עיר שהייתה רועשת והומה אוטובוסים. כך שנשארתי רק לכוס קפה בכיכר הראשית סמוך לכנסייה ומגדל "גירדאלה" (Gardela) – משם המשכתי, למרות השעה המאוחרת יחסית, לקורדובה. שגם בא מצאתי להפתעתי מעין פאראדור בשולי העיר – למעשה בית בן שתי קומות עם חדרים סביב חצר מרכזית – פאטיו של ממש עם אפילו מזרקה במרכז וכמובן פרחי גרניום על כל מעקה ואדן חלון. למחרת עשיתי סיבוב קצר במסגד שבתוכו נבנתה כנסייה – שילוב בלתי אפשרי אבל למרבה הפלא מוצלח למדי. כאן גם הופתעתי לגלות את הפאטיו ששילב תעלות מים ועצי הדר – שילוב שנראה לי כניסיון מוצלח למיזוג סגנון מזרחי ומערבי. פחות מוצלח בעיני הניסיון להציג את אחד הרבעים, החדשים יחסית, כאילו היה הרובע היחיד הישן עם פסל של הרמבו"ם במרכזו.

מקורדובה המשכתי הלאה עד לחוף הים וחזרה צפונה במעלה ההר לגרנדה עם לינה, בבית עם פאטיו בשולי העיר. לאחר סיור קצר במתחם אלהמברה המשכתי צפונה דרך טולדו למדריד. למען האמת כל המסע דרומה היה צפוי ואפילו מדכא. הבניינים עדיין מוזנחים והאוכל גרוע כפי שזכרתי אותו מהמסע הראשון עשרים שנה קודם. החידוש לכאורה בתחום זה היה דבר הקרוי "חביתה ספרדית" שהוגשה בפונדקי הדרכים, בוקר, צהריים וערב – למעשה חביתה עם תפוחי אדמה מבושלים – לא רע אבל משעמם.

כאמור בדרום הכול היה צפוי ואפילו מדכא. כך גם טולדו שכמעט ולא השתנתה מאז נורה ואני ביקרנו בה עשרים שנה קודם לכן, פרט למצודה שנהרסה במלחמת האזרחים ועכשיו שוקמה – למעשה בלוק מגושם הנראה אמנם בציור הנוף המפורסם והיחיד של אל גרקו אלא שבחר ובצדק להקטין אותו או לפחות לטשטש את נוכחותו. מכל מקום כמו בברצלונה ולאחר מכן במדריד בחרתי רק לחלוף על פניהם שהרי המטרה הייתה ספרד שלא ראיתי במסע הראשון עשרים שנה קודם לכן.

עם זאת ובליט ברירה נשארתי לילה אחד במדריד בטרם המשכתי צפונה – לילה הזכור לי בגין ארוחת ערב מוזרה במסעדה מוזרה עוד יותר: איני יודע למה ואיך הגעתי לשם. המדובר באולם בסגנון "עתיק" עם וילונות ענק אלא שהכול היה מאובק וגדוע מ כל האוכל שהוגש על מגש ענק עם פוחלץ של עוף כלשהו שנראה דהוי ומאובק כמו המקום עצמו. חוויה דומה-שונה תהיה לאחר מכן בברצלונה

גיראלדה - סכיליה

במלון שכולו מרוצף מבפנים באריחי חרסינה בצבע תכלת, כאילו בסגנון ספרדי-ערבי אלא שהתוצאה נראתה כבית מרחץ – בקיצור שתי חוויות סוריאליסטיות במיוחד עקב האולם הריק בגלל השעה המוקדמת יחסית לספרד שבה סועדים בדרך כלל רק משעה 10 בערב. בסופו של דבר לא הדרום אלא הצפון התברר כאזור היותר מעניין: ממדריד עד בורגוס (Burgos), עבור דרך אבילה (Avila) סלמנקה (Salamanca) ולודוליד (Valladolid). במיוחד זכורים לי חומות אבילה הקיר המקושט של אוניברסיטת סלמנקה ומוזיאון פסלי העץ בולאדוליד ולבסוף ספלים קטנים של קקאו חם ומתוק שהם כנראה מיוחדים לבורגוס בירת קסטליה הישנה. בדרך חזרה מזרחה הייתי אמור לעצור בסרגוסה אבל לבסוף ויתרתי, עם זאת זכור לי המראה עוצר הנשימה של הרי מונסרה (Monsera) הנראים ברקע הירידה לברצלונה. המסע לספרד הסתיים קצת בחיפזון בגלל אירוע מזעזע: החלטתו של פרנקו להוציא להורג שני מורדים באסקים בשיטה הספרדית המסורתית, כלומר בחנק על ידי טבעת המחוברת לצוואר עם בורג הלוחץ על העורף (Garrota) שיטה שהכרתי רק מאיורים של פרנסיסקו גויא. מסתבר שלא הייתי היחיד שבחר להסתלק כפי שמעידה שיירת כל הרכב שנעה צפונה מברצלונה לגבול הצרפתי. על כל פנים מספר חודשים לאחר מסע זה חל הקרע ביני לנורה.

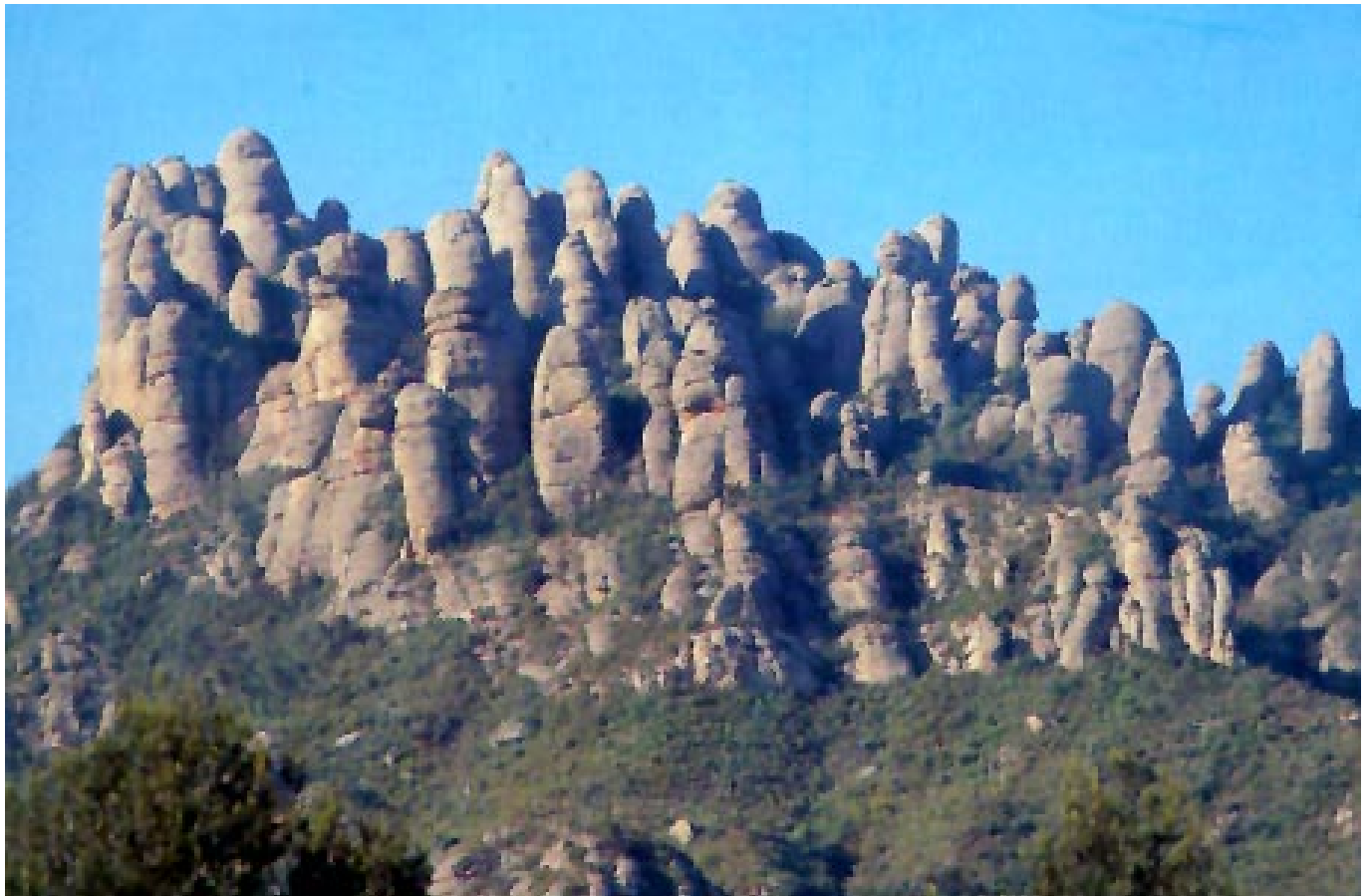
אווילה

אוניברסיטת סלמנקה

הפאטיו ששילב תעלות מים ועצי הדר - קורדובה

מונטרה, ספרד, (monserrat).

חוזה גונזלס – "מונטרה". מוזיאון סטדליק, אמסטרדם. הוצג בביתן הספרדי כסמל הרפובליקה ביריד הבינלאומי בפאריז (1937) ביחד "גרניקה" של פיקאסו.

פרנסיסקו גויא - Garrota

פבלו פיקאסו - גרניקה . מוזיאון ריינה סופיה, מדריד.